

БУЮК АЖДОДЛАРИМИЗНИНГ УМУМБАШАРИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ РИВОЖИГАҚЎШГАН БЕНАЗИР ҲИССАСИ

(2-жилд)

Тошкент – 2023

УЎК: 342.4(316.422)
КБК: 67.400.1

**Буюк аждодлардан мерос бўлган илм-маърифат дурдоналари,
маънавий-маданий мерос намуналари ҳақида – Т.: “Aqua Trio”,
2023. 144 б.**

Аждодларимизни хотирлаш халқимизга хос азалий ғазилатдир. Буюк тарихимиз, буюк давлат, буюк маданият яратган, дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган аждодларимизга бағишланган. Ушбу тўпلامда дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган алломаларимиз ҳақида билиб оласиз.

Лойиҳа раҳбари
Э.Саминов

Мустақил тадқиқотчилар жамоаси:
М.Усмонов
Х.Муродов
А.Мелибоев

Лойиҳа координатори:
А.Қан

Дизайнер:
М.Пўлатов

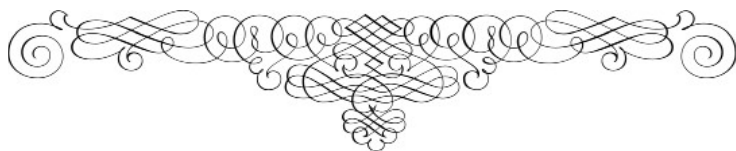
Ушбу нашр Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фондининг “Маънавий – ахлоқий ва маданий тарбия: аънавий ғояларнинг янги босқичи” номли давлат ижтимоий буюртмаси маблағлари ҳисобидан тайёрланган.

ISBN 978-9943-8620-2-9

© Барқарор ривожланиш маркази, 2023
© AQUA TRIO ташриғи, 2023

ЎЗБЕКИСТОН ЗАМИНИДА КАМОЛ
ТОПГАН УЛУҒ АЛЛОМАЛАРНИНГ
КАШФИЁТЛАРИ – ЗАМОНАВИЙ ИЛМ-
ФАН ТАРАҚҚИЁТИ ПОЙДЕВОРИ

Янги Ўзбекистонда жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган буюк аждодларимизнинг бой меросини ўрганиш, тарғиб этиш, унинг мазмун-моҳиятини ёш авлод онгу шуурига сингдиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Юртимиз азалдан ислом илм-фани ва маданиятининг қадимий бешикларидан бири ҳисобланади. Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Имом Термизий, Ҳаким Термизий, Маҳмуд Замахшарий, Қафқол Шоший, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқа кўплаб алломалар номи жаҳон цивилизацияси тарихида ҳақли равишда олтин ҳарфлар билан битилган.

Зеро, буюк алломалар туғилиб, камолга етган замин Ўзбекистон – жаҳоншумул кашфиётлар юрти. Уларнинг илмий мероси фақат бир миллат ёки халқнинг эмас, балки бутун бир инсониятнинг маънавий мулкидир.

Масалан, улуғ ватандошимиз **Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий** алгебра фанининг асосчиси бўлиши билан бирга, турли фанлар соҳаларида самарали ижод қилиб, нафақат Марказий Осиё, балки дунё фанларининг ривожига бекиёс ҳисса қўшган. **Абу Райҳон Беруний, Аҳмад ал-Фарғоний** каби олимлар ҳозирги замон ҳисоблаш тизимини кашф этдилар. Манфий ва ирриационал сонлар билан ишлаш йўлини, илдиз чиқариш, квадрат тенгламаларни ечиш

усулларини топдилар ва ўз кашфиётлари билан дунё фанининг чўққисига чикдилар.

“Ҳамма ўз тарихини улугʻлайди. Лекин бизнинг мамлакатимиздагидек бой тарих, боболаримиздек буюк алломалар ҳеч қаерда йўқ. Бу меросни чуқур ўрганишимиз, халқимизга, дунёга етказа билишимиз керак¹, – деб таъкидлайди Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев.

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, Марказий Осиё халқлари маданияти кўҳна ва бой тарихга эга. Буни энг аввало, ушбу заминда эрамиздан аввалги даврлардаёқ қадимги бактрия, сўғд, ўрхун, хоразм ёзувлари ихтиро қилингани исботлайди. Милoddан аввалги II асрдан милодий XV асрга қадар Буюк Ипак йўлининг айнан Марказий Осиёнинг бир неча шаҳарларидан ўтгани эса, ушбу юртда нафақат савдо-сотик, балки илм-фан ва маданият тараққий этишига замин ҳозирлади. Тинч-тотувлик муҳити ҳамда цивилизацияларaro дўстона мулоқот эса илк давлатчиликнинг қарор топиши ва тараққий этишига ҳам шароит яратган.

Аждодларимизнинг илмий-маърифий мерослари бизга қадимги **“Авесто”, Ўрхун-Энасой битиклари** ва етти минг йиллик тарихни ўз бағрида асраб келаётган **Сармишсойда** (*Навоий вилояти ҳудудида жойлашган*) тахминан ўн мингдан ортиқ ноёб қоятош битиклари орқали етиб келган². Улар шу қадар турфа, шу қадар қадимки, битикларнинг мазмуни, ифода этган манзараларнинг сирлари ҳали-ҳануз очилмаган. Мазкур манбалар халқимизнинг маънавий олами, турмуш тарзи, ўша даврнинг сиёсий вазияти, ижтимоий ҳаёти ҳақида муайян тасаввур беради.

Бебаҳо маънавий обида **“Авесто”**да **“борликнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги, инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи одамнинг руҳий оламига чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилганлиги”**

¹ Шавкат Мирзиёев: Мамлакатимиздагидек бой тарих, боболаримиздек буюк алломалар ҳеч қаерда йўқ. <https://president.uz/uz/lists/view/2208>

² <https://yuz.uz/news/sarmishsoy-haqida-nimalarni-bilasiz>.

таъкид этилади. Айниқса, ундаги улуг ахлоқий тамойил “эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” бирлиги бугунги кунимизда ҳам маънавий аҳамиятини тўлиқ сақлаб келаётганлигига алоҳида эътибор қаратилади.

“Авесто”да баён этилган асосий ғоя диний эътиқоднинг илк содда билимлари Зардушт номли пайғамбар номи билан боғланган. Масалан, Зардушт “Авесто”нинг энг қадимий қисми “Гат” (хат – нома)ни ижод этган. Авесто таркибига кирган билим, маълумотлар қарийиб 2000 йил милоддан аввал 3000 йиллик охирлари 2000 йиллик бошларидан то милоднинг бошларигача ўтган даврда юзага келиб, авлоддан-авлодга оғзаки кўчириб олинган, унинг кўп қисми йўқолган, еттидан бир қисми сақланган. Милоддан аввалги 3 асрда Аршакийлар сулоласи даврида тўпланган.

Диншуносликда Авесто уч тарихий қатламга ажратилган: 1. энг қадимий қисми милоддан аввалги 3 минг йилликда вужудга келган Яштлардир; уларда уруғчилик тузумидаги эътиқодлар, кўп худолик тасаввурлари тасвирланган; 2. Гатлар деб аталган қисмидир. Бунда Ахурамазда номли худо ҳақида уйдирмалар ёзилган. Уни зардушт ёзган деб тахмин қилинади. 3. Қадимий кўпхудолик ва кейинги яккахудолик ғоялари орасидаги кураш шароитларида эрамиздан аввалги V асрда ҳар иккисини келиштирган Маздакийлик дини шаклланган. Авесто бу диннинг охириги ва асосий қисмини ташкил этди.

Хулоса шуки, Авесто Зардуштийликнинг муқаддас ёзуви ҳисобланган, 2000 йил давомида яратилган 5 дан 3 қисми йўқолиб кетган у якка худоликни тарғиб этган, оловга сизгинмаслик, фақат уни асраш ва эъзозлашни тавсия этган.

Зардуштийлик дини расмий тус олгунига қадар Авестонинг бўлаклари Турон ва Эрон замини халқлари орасида тарқалган. Ушбу – Ахура-Мазданинг Зардушт орқали юборилган илоҳий хабарлари деб ҳисобланган бўлақлар турли диний дуолар, мадҳиялар сифатида йиғила бошланган. Булар Зардуштнинг ўлимидан кейин китоб

ҳолида жамланган ва “Авесто” – “Ўрнатилган, қатъий қилиб белгиланган қонун-қоидалар” деб ном олган. Бу қадимий ёзма манба бизгача тўлиқ ҳолда етиб келмаган.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси **Президенти Шавкат Мирзиёев** ташаббуси билан ташкил этилган Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий номидаги халқаро илмий-тадқиқот марказлари тараққиётнинг янги босқичига қадам қўйган халқимизнинг маънавий-маърифий баркамоллигини намоён қилиши билан бир қаторда, **Учинчи Ренессанс** даврига пойдевор илм-маърифат масканлари бўлиши, шубҳасиз. Негаки, Марказий Осиё ҳудуди Шарқ Ренессансининг йирик марказларидан бири сифатида бутун дунёда маълум ва машҳур бўлган.

Бу ҳақда гапирганда, аввало, улуғ ватандошларимиз – алгоритм асосчиси **Ал-Хоразмий**, қомусий олим **Ал-Фарғоний**, геодезия ва минералогия фанлари ривожига улкан ҳисса қўшган **Абу Райҳон Беруний**, Ғарбда Авиценна номи билан танилган **Ибн Сино**, давлат арбоби ва буюк астроном **Мирзо Улуғбек** сингари мутафаккир зотларнинг номларини ҳурмат билан тилга оламиз.

Бугунги кунда Ўзбекистон китоб фондларида **100** мингдан зиёд кўлёзмалар сақланмоқда, уларнинг асосий қисми ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган.

Жаҳонилм-фаниривожигабебаҳоҳиссақўшганаждодларимизнинг бой меросини чуқур тадқиқ қилиш асосида ёшларнинг онгу тафаккурини шакллантириш, жамиятда бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, тинчлик ва тотувликни, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, илм-маърифат соҳа вакилларининг дахлдорлик ҳисси ва иштирокини янада ошириш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир.

Сўнгги йилларда **Аҳмад Фарғоний**, **Имом Бухорий**, **Абу Райҳон Беруний**, **Абу Али ибн Сино**, **Мирзо Улуғбек** каби

ўнлаб алломаларимизнинг халқаро миқёсда ўтказилган таваллуд саналари, уларнинг қадамжоларини обод этиш ва асраб-авайлаш борасидаги улкан ишлар халқимизнинг, айниқса, ёш авлоднинг маънавий дунёсини бойитибгина қолмасдан, буюк ўтмишимиздан мерос бебаҳо маънавий мулкнинг жаҳон миқёсида янада чуқурроқ тушунилиши ва кенг эътироф этилишига хизмат қилди.

Масалан, 2023 йилда ўзининг ноёб асарлари ҳамда оламшумул кашфиётлари билан жаҳон илм-фани ва маданияти ривожига бекиёс ҳисса қўшган буюк мутафаккир ва қомусий олим, Илк Ренессанс даврининг ёрқин намояндаси **Абу Райҳон Берунийнинг** илмий-маърифий меросини янада чуқур ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш, ушбу йўналишда тадқиқотлар олиб бораётган етакчи халқаро илмий марказлар билан яқин ҳамкорлик ўрнатиш, шунингдек, Абу Райҳон Беруний таваллудининг 1050 йиллиги халқаро миқёсда кенг нишонланмоқда.

ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг 211-сессиясида буюк аллома таваллудининг 1050 йиллиги 2022-2023 йилларда кенг нишонланиши бўйича қарор қабул қилинди. Бу масала Парижда бўлиб ўтадиган ЮНЕСКО Бош анжуманининг 41-сессиясида тасдиқланди.

Хусусан, давлатимиз раҳбари **Ш.Мирзиёевнинг** 2022 йил 28 январдаги **“2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”**ги Фармонида айнан, “Буюк аждодларимизнинг бой илмий меросини чуқур ўрганиш ва кенг тарғиб этиш” масаласига оид муайян вазифалар белгиланган. Унда, хусусан, буюк аждодларимизнинг бой илмий-маънавий меросини кенг тарғиб қилиш мақсадида юртимиздан етишиб чиққан алломалар қаламига мансуб **100** та асарнинг халқчил таржимасини амалга ошириш, улар асосида илмий ва оммабоп рисоалар яратиш ҳамда буюк аждодларимизнинг бой илмий меросини чуқур ўрганиш ва кенг тадбиқ этиш асосий вазифа қилиб олинган.

Негаки, кўп асрлик миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса

қўшган аждодларимизнинг бебаҳо меросини ўрганиш, унинг асосида ёшларни комил инсон этиб тарбиялаш жамиятда барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Қадимий ва бетакрор диёримиз – Ўзбекистон заминидан етишиб чиққан буюк аллома, адиб ва мутафаккирларимизнинг юксак гуманистик ғояларга асосланган бой маънавий мероси умумбашарий цивилизация ва маданият, дунёвий ва диний илм-фан тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилгани дунё жамоатчилиги томонидан ҳақли равишда эътироф этилади.

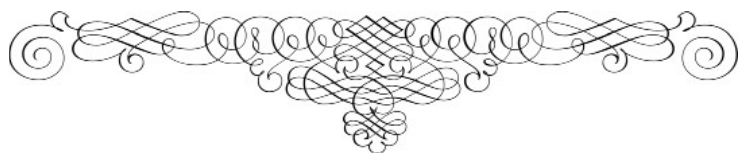
Улуғ аждодларимизнинг ақл-заковати ва бадий даҳоси билан яратилган ноёб асарлар, хусусан, **математика, минералогия, астрономия, кимё, тиббиёт, фармацевтика, меъморлик, тарих, адабиёт, санъат, илоҳиёт, фалсафа** ва бошқа соҳаларга оид манбалар нафақат бизнинг халқимиз, балки жаҳон аҳлининг бебаҳо бойлиги ҳисобланади. Ўлкамиз халқларининг жаҳон тамаддуни равнақиға қўшган ҳиссаси энг аввало аниқ фанлар соҳасидаги муҳим кашфиётлари билан боғлиқ.

Хулоса қилиб айтганда, бугун халқларнинг бир-бири билан бўлган алоқаларини уларнинг маданий қадриятларини, буюк мутафаккирлари маънавий меросини ўрганишчалик тез яқинлаштира олмайди. Ўзбекистоннинг дунёдаги давлатлар билан маданий, маънавий-маърифий соҳада ҳамкорлик истиқболлари улкан. Зеро, халқлар бир-бирининг тарихи, маданияти ва маънавиятини яхши билса, давлатлар ўртасида ҳамкорлик ҳам шунча мустаҳкам бўлади.

ЎЗБЕКИСТОН ЗАМИНИ – ДУНЁВИЙ
ИЛМЛАРНИНГ КЎҲНА БЕШИГИ

Азалдан юрт тинчлиги ва ободлиги, янги авлоднинг аждодлар руҳига садоқати, улардан қолган меросни авайлаш ва бойитишга сафарбар қилиб тарбиялаш йўлида ҳормай-толмай меҳнат қилиб, яшаб келаётган халқимизнинг буюк фарзандлари асрлароша жаҳон тараққиётига бекиёс ҳисса қўшиб келганлар. Уларнинг илм-фан ва маънавият соҳаларида эришган юксак натижалари Шарқу Ғарбни ўзаро боғлаган, буюк цивилизация ўчоқларини туташтирган.

Ўрта асрларда Буюк Ипак йўлида Мовароуннахрнинг устувор мавқега эга бўлиши Суғд илм-фанининг, жумладан, тиббиёт илмининг ривожланиши учун асосий омил бўлган. **Шу даврдан эътиборан, тиббиёт илми билан бевосита боғлиқ бўлган фармацевтика соҳаси ҳам шакллана бошлаган.** Бу даврга келиб Ўрта Осиё шаҳарларида махсус дорихона ва шифохоналар мавжуд бўлгани Пойкентда олиб борилган қазишмалар давомида тасдиқланган. Қадимий шаҳарда очилган хоналарнинг бирида тиббиётда ва фармацевтикада қўлланадиган асбоблар жамланмаси қайд этилган. Топилманинг аҳамияти шундаки, улар орасида бугунги кунда тиббиётда мураккаб жарроҳлик амалиётларида қўлланадиган асбобларга ўхшаш асбоблар учрайди. Бу ўрта асрларда Ўрта Осиёда тиббиёт илмининг ривожланиши натижасида мураккаб жарроҳлик амалиётлари ҳам ўтказилганлигини тасдиқлайди.

Буюк алломларимиз олимлар орасидан **тиббиёт** соҳаси ривожига катта ҳисса қўшган **Абу Мансур Ҳасан ибн Нух ал-Қамарий, Абу**

Али ибн Сино, Абдурахмон Ҳасан Алкуттоний Марвазий, Ҳаким Азракий, Бадруддин Муҳаммад ибн Баҳром Қалонасий каби табиблар етишиб чиқишди. **Абу Мансур Ҳасан ибн Нух ал-Қамарий** X асрда Бухорода яшаб ижод этган. У замонасининг йирик олими **Абу Бакир Закариё Розий** билан суҳбатдош бўлиб, у билан тажриба алмашган. Буюк табиб Ибн Сино ҳам ундан дарс олган, унинг табобатдаги тажрибасини ўрганган. Ал-Қамарийнинг **“Китоб илал ал-илал”** (“Беморлар касалликлари китоби”), **“Мажмуаи кабир дар адвийи муфрада”** (“Якка дориларнинг катта тўплами”), **“Муолижати мансурий”**, **“Рисола дар иложи амрози садр”** (“Кўкрак касалликлари давоси ҳақида рисола”), **“Мақола дар марази истиско”** (“Истиско касаллиги ҳақида мақола”) каби бир қатор асарлари тиббиёт тарихида катта аҳамиятга эга бўлди ва Ибн Синодек йирик сиймонинг етишиб чиқишига замин ҳозирлади.

Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний каби алломаларнинг ўлмас асарлари ҳозирги замон илм-фани ривожига асос бўлди. Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро сингари дунёга донг таратган буюк сиймолар инсониятга комиллик йўлини кўрсата билдилар.

X-XI асрларда туркий халқ маънавиятининг тадқиқотчиси, буюк олим – **Маҳмуд Кошғарийнинг** туркий тилларни ўрганишдаги хизмати беқиёсдир.

Маҳмуд Кошғарий ўз билимини ошириш мақсадида ўқишини Бухоро ва Нишопурда давом эттирди. Таҳсил даврида фалсафа, мантиқ, адабиёт, ҳуқуқшунослик, тарих, илоҳиёт, математика, астрономия, тиббиёт фанларини пухта ўзлаштирди. Туркий тилдан ташқари араб ва форс тилларини мукаммал эгаллади, уларнинг грамматикасидан хабардор бўлди ва ҳақиқий комусий билим соҳибига айланди.

Маҳмуд Кошғарийнинг дастлабки асари **“Жавоҳируннаҳви фи луғотит турк”** (“Туркий тилларнинг наҳв қоидалари”) деб аталган. Аммо ушбу асар бизга етиб келмаган.

Маҳмуд Кошғарий тил соҳасида ўзининг машҳур асарини ёзишдан олдин жуда катта ҳудудда яшаган туркий халқларнинг тили, урф-одати, турмуш тарзи, касб-кори, оғзаки ижоди ҳақида бир неча йиллар мобайнида маълумот тўплади. Маҳмуд Кошғарий туркий тилларни ўрганишга бағишланган 2 та асар ёзиб қолдирган. Шулардан бири **“Жавоҳир-ун-наҳв фий луғотит турк”** (Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) қоидалари) номи билан юритилган. Лекин бу асар шу вақтгача топилгани йўқ. Унинг бизгача етиб келган машҳур асари **“Девону луғотит турк”** (“Туркий сўзлар девони”), деб аталади.

Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит-турк” асарини яратиш учун туркий қабилалар яшайдиган кўплаб шаҳарлар ва кишлокларни кезиб чиққан. 14 йиллик (тахминан 1057 йилдан 1071 йилгача) сафари давомида кенг қўламли тарихий материалларни тўплади. Буюк олим ўз китобида **6800** дан зиёд туркий сўзни гуруҳлаштирди, (**110** ҳудуд, кўл ва дарё, **40** элат ва қабилла номлари), туркий тилда изоҳлар келтирди. Китобдан **242** та шеър, **262** та мақол ва матал ўрин олган. Ҳайратланарлиси шундаки, у қўллаган **875** та сўз, **60** та мақол ва матал бирон-бир ўзгаришсиз замонавий туркий тилимизга кириб келган³.

Маҳмуд Кошғарий асарнинг кириш сўзида шундай ёзади: *“Мен Фалак туркийлар заминида давлат яратганини кўрдим. Фалак бу халқларни “туркий” дея атади ва уларни давлат бошқарувига қўйди. Ҳукмдорлар туркийлар бўлиб, ҳокимият уларнинг қўлида эди, улар одамларни бошқарди. Одамлар ўз ҳукмдорларининг адолатли ишларини қўллаб-қувватларди, улар билан ёнма-ён курашар эди ва туркийлар ёмон ишлардан сақланишга қодир эди. Туркийлар қўллаб-қувватлашлари учун уларнинг тилида сўзламоқ керак”*.

³ Республика Маънавият ва маърифат маркази. М.Қошғарий. <https://www.oyina.uz/kiril/generation/129>

“Девону луғотит-турк”даги географияга оид маълумотлар ғоят муҳим аҳамият касб этади. Сабабики, асарида туркий халқлар жойлашган ҳудудлар таърифини келтирган ва у муаллиф дунёдаги энг қадимий туркий харита муаллифи ҳисобланади. Ушбу харита XI асрдаги Осиёнинг энг қадимий ва аҳамиятли харитаси бўлиб, унда геометрик аниқ шаклларда тоғлар, қўллар ва дарёлар кўрсатилган, энг муҳим шаҳарлар ва қабилалар қайд этилган.

Буюк алломанинг “Девону луғотит-турк” асарини биринчи ношири турк олими Рифат Бильге бўлиб, у китобни биринчи бўлиб турк тилига таржима қилган.

Асар ўзбек тилига профессор Солиҳ Муталлибов томонидан таржима қилинган ва 1960-1963 йиллар Тошкентда нашр этилган.

Буюк аллома Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари қорахонийлар даврининг ноёб дурдонаси ҳисобланади. У ўлмас обида сирасига киради ва ўзида давр тили, адабиёти, тиббиёти, тарихи, географияси, этнографияси, хунармандчилиги ва астрономияси ҳақидаги билимларни қамраб олган⁴.

XI аср туркий шеърятнинг буюк намояндаси **Юсуф Хос Ҳожиб** туркигўй шоир, мутафаккир, давлат арбоби, **“Қутадғу билиг”** достони муаллифидир. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар берувчи ягона манба ҳам “Қутадғу билиг” китобидир. Ушбу китобга кўра, у замонасининг барча асосий илмларини атрофлича ўрганган, араб ва форс тилларини мукаммал билган. Маҳмуд Кошғарий каби туркий тилнинг мавқеини ошириш, унинг маданий-адабий ҳаётдан ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун курашган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг **“Қутадғу билиг”** (“Саодатга элтувчи билим”, 1069-70) асари исломий туркий адабиётни бошлабгина бермай, уни янги тараққиёт босқичига ҳам кўтарди. У нафақат туркий халқлар адабиёти анъаналари, балки қардош халқлар, жумладан, форсий адабиёт тажрибаларини ҳам ижодий ўзлаштирган ҳолда яратилган.

⁴ Бўри Қодиров. Маҳмуд Кошғарий. <https://www.oyina.uz/kiril/generation/129>

“Қутадғу билиг” XI аср сўз санъатининг нодир намунаси бўлиб, унда ўз даврининг илғор ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлокий масалалари бадий талқин қилинган, туркий халқлар тарихи, маданияти, илм-фани, урф-одат ва анъаналари, турмуш тарзи, кадриятлари хусусида батафсил маълумот берилган.⁵

Достон мазмуни шоир тасаввуридаги шундай бир бадий оламни акс эттирадики, унинг асосий қаҳрамонлари 4 тимсолдан ташкил топган.

Биринчиси, Адолат — у бош ҳукмдор, унинг номи Кунтуғди, у куёшдек барчага баробар нур таратади.

Иккинчиси, Давлат — туркийда кут, у бош вазир, унинг исми Ойтўлди. Кут ёки Давлат ички мазмуний тушунча бўлиб, Бойлик, Барака, Омад, Бахт, қудрат маъноларини ўзида жамлаган, ҳукмдорнинг таянчи, унинг бе-лига қувват, қўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош мас-лаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фоний, Давлат, Бахт, Омад деган нарсалар пойдор эмас, осмондаги Ой сингари гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Ойтўлди асар давомида хасталаниб вафот этади. Аммо унинг вориси, ўғли Ўғдулмиш унинг ўринбосари, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади.

Учинчиси, Ўғдулмиш Ақл ва Билим рамзи. Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Асли асарнинг бош қаҳрамони Ўғдулмиш, яъни Ақл ва Билимдир. Шу сабабли китобнинг асл номи ҳам “қутадғу билиг” (“Бахтга элтувчи билим”). Бахт, кут-барака, омад, қудрат манбаи бўлмиш билим билан боғлиқдир.

Асардаги **тўртинчи тимсол** — қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча хосияти бир пул, оқибати аянчлидир. қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдининг, яъни Бахт ва

⁵ А.Абдурахмонов. Саодатга элтувчи билим. Тўлдирилган тўртинчи нашри. Тошкент “Моварауннаҳр” -2004 й.

Давлатнинг, Ўгдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди. Бахт ва Омад қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (Элиг дебатайди Юсуф ҳукмдорни) Ўзғурмиш қариндоши ҳақида Ўгдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини истайди. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам ҳасталаниб вафот этади, қунтуғди ва Ўгдулмиш, яъни Адолат ва унинг бош маслаҳатчиси Ақл қоладилар. Булар ислом маънавиятининг бош тимсоллари эди. “кутадғу билиг”нинг айрича аҳамияти ана шунда.

Шарқ халқларининг илмий табиатшунослик ва фалсафий фикрлари ривожига улкан ҳисса қўшган буюк мутафаккирларидан бири **Абу Бакр Муҳаммад ибн Закарийё ар-Розий** 865 йилнинг 28 августида илмий ва маданий марказлардан бири бўлган Рай шаҳрида таваллуд топди. У Хуросон ҳамда Ўрта Осиё фани ва маданияти анъаналарини Бағдодда давом этгирган йирик комусии олим эди.

Мамлакатимизда олимнинг ҳаёти ва илмий меъроси ўзбек шарқшунослари У. Каримов, Ҳ. Ҳикматуллаев ва С. Каримовалар тарафидан батафсил ўрганилган. Бу маълумотларга кўра, у ёшлик йилларида аввалига адабиёт ва шеърятга қизиқиб шеърлар ёзган ҳамда мусиканинг шайдоси бўлган. Бундан ташқари, олимнинг ўша кезлари заргарлик ҳунарини ўргангани ва хатто, саррофлик билан шуғуллангани ҳам маълум. Ар-Розий ўзининг “Жолинуслик қарашларига шубҳалар” рисоласида ёшлик чоғларида “ажойиботлар яратувчиларнинг” хатоларини топиш мақсадида кўп тажриба ва тадқиқотлар олиб борганини баён этади. Эҳтимол, бу тадқиқотлар ёш олимнинг кимё фанини чуқур ўзлаштиришига сабаб бўлган. Бунинг пировард натижасида ар-Розий ўзининг “**Сирлар китоби**”, “**Кимёга кириш**”, “**Минералларнинг пайдо бўлиши**”, “**Тошлар ҳақида китоб**”, “**Иксир ҳақида**” китоб, “**Олтин ва миснинг софлик тамғаси (пробаси)**”, “**Кимёни инкор этувчи ал-Киндийга**

радия”, “Сирларнинг сири китоби” асарларини яратдики, улар ўрта аср кимё фанининг ноёб дурдоналарига айланди⁶.

Ибн ал-Қифтий ва **Абу Райхон ал-Берунийнинг** кўрсатишича, ар-Розийнинг кимёвий тажрибаларга жуда берилиб кетгани ва доимий тутун, буғ, ўткир ҳид ва оловнинг таъсирида бўлиши оқибатида кўзининг шикасгланишига олиб келади⁷. Шифо истаб кўз табиби (каххал)га мурожаат этган ар-Розийдан даво учун табиб беш юз динор талаб қилинганидан ғазабланган олим табобатни ўзи мукаммал ўрганишга киришади. Ёши 30 атрофида бўлган ар-Розий табобат, кимё ва фалсафа каби фан соҳаларида илм излаб Бағдодга келади ва тинмай изланиши, кўгина китоблардан, устозларидан олган маърузалари орқали тўплаган маълумотлар орқали ўзини табибликда синаб кўради ва инсонларни даволай бошлайди. Тез орада халқ орасида танилиб, машҳур табибга айланади. Хатто, арабларнинг “Жолинуси” деган фахрий номга сазовор бўлади. Инсонларни даволашдаги юксак маҳорати туфайли турли хукмдорлар ар-Розийни ўз пойтахтларига даъват эта бошлайдилар Шу тарика, у аввалига Рай, кейинчалик эса, Бағдодда “Адудий” номи билан юритилган шифохонани бошқаради.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Закарийё ар-Розийнинг бизгача **200** дан ортиқ асари етиб келган. Ҳ. Ҳикматуллаев ар-Розийнинг энг машҳур тиббий асарлари ҳақида қуйдаги маълумотларни келтиради:

І. “Катта тўнлам” (“ал-Ҳавй”). Олимнинг мазмун жиҳатидан энг муҳим ва ҳажм жиҳатидан энг катта (30 жилд) асари. Муаллиф унда қадимги юнон табобатидан то ўз замонасигача бўлган назарий ва амалий тиббий маълумотларни тўплаган ҳамда ўзининг Рай ва Бағдод шифохоналарида амалга оширган тажриба ва кузатишларини тавсифлаган. Асар ўз моҳиятига кўра табобат тарихидаги нодир комус (энциклопедия) лардан саналади.

⁶ Юлдашева Л.С. Абу Бакр Ар-Розийнинг илм сарчашмаси. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(3), March, 2023

⁷ Abu Rayhon Beruniy Tanlangan asarlar 1-Tom. T.-, 1957

2. “Йўриқнома” (“ал-Муршид”) асл номи “Табобат ҳақида ҳақ сўзлар” бўлган бу асарда муаллиф Букротнинг “Фусўл” китобидаги қийин жойларини изохлаб беради.

3. “Доансурсга бағишланган тўплам” (“ал-Куннзи ал- Мансўри”), Рисола табобат, анатомия, гигиена, фармакология ва соғлиқни сақлашнинг бошқа масалаларига бағишланган 10 мақоладан иборат.

4. “Подшоҳлар табобати” (“ат-Тибб ал-мулкия”), Рисола Табаристон ҳокими Али Ваҳсузонга бағишланган бўлиб, унда “бошдан оёққача” бўлган касалликларни доривор овқатлар билан даволаш баён этилади.

5. “Табиб келмаган кишига” (“Ман ла йаҳдуруху ат-табиб”), Китобда табиб келмаган ҳолатда “бошдан оёққача” бўлган касалликларни даволаш ҳақида кўрсатмалар берилади. 6. “Сиканжубиннинг манфаатлари” (“Манафи’ ас-Сикан жубйн”), Сиканжубин номли ичимликнинг хосиятлари, фойдаси, истеъмол қилиш вақти ва ҳолатлари баён этилади

7. “Мураккаб дориларга бағишланган катга китоб” (“Ал-Акрабадин алкабйр”). Турли касалликлар ва уларга нисбатан ишлатиладиган мураккаб дорилар ҳақида.

8 “Чечак ва қизамиқ ҳақида китоб” (“Китаб ал-жудари вал-хасба”), Табобат тарихида юқумли касалликлардан чечак ва қизамикка бағишланган илк асар. Унда кузатилган тажрибалар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, асар муаллифи эса, унинг илк кашфиётчиси ҳисобланади⁸.

Шундан хулоса қилинадиган бўлса, аллома Абу Бакр ар-Розийнинг фалсафий қарашларида руҳий табобатнинг энг муҳим вазифаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтиришдан иборат деб ҳисоблайди. Унинг ахлоқий ва умуман фалсафий қарашлари ҳали ҳам ўз актуаллигини йўқотмагандир.

⁸ Юлдашева Л.С. Абу Бакр Ар-Розийнинг илм сарчашмаси. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(3), March, 2023

Яна бир буюк ватандошимиз, **Абу Бакр Рабиъ ибн Аҳмад Аҳавайний Бухорийдир**. Аллома баъзи манбаларда “Ажвиний” нисбаси билан ҳам келган. Ёшлигидан тиб, мантиқ ва фалсафа илмлари билан шуғулланган. Дастлабки таълимни отасидан олган, кейин Ҳаким Муҳаммад Закариё Розий мадрасасида ўқиган. Устози Абулқосим Тоҳир ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Муқонаий Розий: “Абу Бакр илмда жуда сабр-қаноатли, ўз даврининг етук жарроҳи, табиб бўлиб етишди”, деб таъриф берган.

Абу Бакр Аҳавайний ўттиз йил мобайнида ҳам табиблик қилган, сабоқ берган. Тиббиёт соҳасига доир “Ҳидоятул муталлимин фит тиб” (“Китобул Ҳидоя”, “Ҳидоятул тиб”) асарини ёзган. Афсуски, бизгача унинг ягона қўлёзма нусхаси етиб келган. Уч бўлим ва икки юз бобдан иборат. Қўлёзма форс тилининг Бухоро шеvasида ёзилган.

Биринчи бўлимда инсон саломатлигини мувозанатда ушлаб турувчи қон, балғам, суяк, асаб, мушак, томир, сариқ ва қора сафролар ҳақида маълумот берилган, органларнинг вазифалари, касалликларнинг сабаб ва аломатларини келтирилган. Шунингдек, об-ҳаво ва иқлимга оид масалалар ҳамда эпидемик касалликларга алоҳида таъриф берилган. Соғлом турмуш тарзини йўлга қўйиш учун тўғри овқатланиш, меъёردа сув ичиш ва ухлашнинг аҳамиятли жиҳатлари ёритилган.

Иккинчи бўлимда аллома касалликлар рўйхатини келтириб, уларни даволаш усулларини алоҳида-алоҳида тушунтириб берган.

Асарнинг сўнгги қисми гигиена, юрак-қон томир касалликлари ва нефрологияга бағишланган.

Абу Бакр Аҳавайний ўзидан олдин яшаб ўтган олимлар ва устози Абулқосим Розийнинг тиббиёт соҳасидаги илмий мероси бўйича тадқиқот олиб борган. Уларнинг маълумотлари тўғри ёки нотўғри эканини шахсий тажрибаларида синаб кўрган. Натижада баъзи касалликлар учун янги дориларни кашф қилган.

Аллома шогирдларига жарроҳликнинг мураккаб усуллари амалиётда кўрсатиб, сабоқ берган. Шунингдек, у устози Муҳаммад Закарийё Розий бошлаб берган табиатшунослик (ботаника) соҳасини ривожлантирган олимлардан бири ҳисобланади.

Манбалардаги маълумотларга кўра, аллома 983 йили Бухорода вафот этган.

“Ҳидоятул муталлимин фит тиб” асари жарроҳлик бўйича форсийда ёзилган биринчи китоб ҳамда бизгача етиб келган учинчи (Абу Мансур Мувофиқ Ҳиравий “Ал-абния анил ҳақоикил адвия”, Исмоил Журжоний “Китабу заҳираий Хоразмшоҳий”) форсча кўлёзма ҳисобланади. Шунингдек, аллома доришуносликка доир “Қирободин” (“Тирободин”), одам анатомиясига оид “Китоби набз” ва “Китоби ташриҳ” номли асарлар ҳам ёзгани ҳақида маълумот мавжуд. Лекин улар бугунги кунгача етиб келмаган⁹.

Тарих шохидки, IX-XII асрларда минтақамизда юз берган ва Мусулмон Ренессанси деб номланган Биринчи Шарқ Уйғониш даврида ҳам, шунингдек бутун жаҳонда Темурийлар даври Ренессанси дея эътироф этилган XIV-XV асрлардаги Иккинчи Шарқ Уйғониш даврида ҳам жамиятда маънавият ва илм-маърифат етакчи бўлган.

Қайд этиш лозимки, **Шарқ уйғониш даврида**, яъни IX-XI асрларга келиб Хоразмда маърифатпарвар шоҳ Абуль-Аббос Абдуллох ибн Харун ал-Маъмун (786–833 й) раҳнамолигида Гурганжга (ҳозирги Кўҳна Урганч шаҳри) тўпланган олимлар иштирокида 1004 йилда “**Байт ул-ҳикма**” (“Донишмандлар уйи”) ташкил топди. Бу илмий марказ тарихга “Маъмун академияси” (X аср охири — XI аср бошлари) деган ном билан кирди. Ушбу илмий марказ 1004 йилда Хоразм ҳуқумдори Али ибн Маъмун ташаббуси билан ташкил этилган эди. Умуман, Хоразм Маъмун академиясида фаолият кўрсатган олимларнинг жаҳон илм-фан тараққиётига

⁹ Ирода ДАУРБЕКОВА, Дилдора ҲАЛИМОВА. Абу Бакр Аҳавайний – моҳир жарроҳ ва файласуф. <https://www.bukhari.uz/?p=30323>

қўшган энг катта ҳиссаси қадимги юнон, ҳинд, ва Ўрта Шарқнинг буюк алломалари кашф қилган илмий назарияларни танқидий ўрганиб, уни яна ҳам такомиллаштиришида бўлди.

Шу даврларда мамлакатимиз тарихига оид қатор жаҳоншумул аҳамиятга молик китоблар ёзилиб, унда илмий-тарихий маълумолардан ташқари мамлакатимиз ҳуддидаги аҳолининг маърифий ҳаёти ва урф-одатлари ёрқин мисолларда акс эттирилган.

Хоразмда Маъмун академиясини ташкил этилиши замирида бир ҳақиқат ётарди, у ҳам булса, ўша даврларда ўлкамизда юзлаб илм-фан дарғалари фаолият кўрсатаётган ва турли соҳаларда жаҳон тамаддуни ривожига хизмат қилувчи асарлар битилганди.

Мазкур академияда юнон муаллифларининг томонидан яратилган асарлар таржима қилинган. Ҳалифалар **Мансур**, **Ҳорун ар-Рашид** (763-809 й), **Маъмун** (786–833 й) ҳам катта юнон тилида ёзилган асарларга эътибор қаратдилар, натижада VII–IX асрларда Яқин Шарқда Аристотелнинг деярли барча асарлари араб тилига таржима қилинди ҳамда уларга шарҳлар ёзилган.

“Маъмун академияси”га раҳбари сифатида **Абу Райҳон Беруний** (973-1048 й) қатор қомусий олимлар билан биргаликда астроном ва математик олим **Абу Наср Ибн Ироқ** (960–1036 й), табобат илми намоеъндаси **Абу Али Ибн Сино** (980-1037 й), астроном, тарихчи, тилшунос олим **Абу Саҳл Масихий** (тах 971-1011 й), мантиқшунос олим **Абулхайр Ибн Ҳаммор** (941-1048 й), **Абу Фазл Байҳақий**, **Абу Мансур Абдумалик Ибн Муҳаммад Ибн Исмоил Ас-Саолибий Ан-Найсабурий** (961-1038 й), **Аҳмад Ибн Муҳаммад Ас-Саҳрий** (тах – 1015 й), **Абу Али Ал-Ҳасан Ибн Ҳорис Ал-Хубубий Ал-Хоразмий** (X-XI аср), **Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Ҳомид Ал-Хоразмий** (X-XI аср) каби кўплаб илмий асарлар таржима қилиниб, жаҳон фани ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Қайд этиш зарурки, эрамиздан олдинги VII-VI асрларда давлат сифатида пайдо бўлган Хоразм Марказий Осиёдаги энг катта

маданий марказ ҳамда жаҳон ижтимоий ва маданий тараққиётининг кадимий ўчоқларидан биридир. Археологик топилмалар Хоразм, Сурия, Миср, Қора денгиз бўйидаги эллинистик давлатлар билан кенг савдо-сотик алоқалари олиб борганлигидан далолат беради.

Ўрта асрлардаги маданият ва ўз навбатида, хунарамандчилик-тижорат марказлари — шаҳарларни ривожлантирди. Бундай марказлар ичида **Қиёт, Урганч, Хива** шаҳарлари асосий ва алоҳида ўрин эгаллайди. Ана шу даврларда Хоразмнинг **Ҳазорасп, Сафардиз, Нувзар** ва бошқа шаҳарлари ҳам анча ривожланди.

Ўрта асрлар мобайнида Хоразмда камол топиб, етишиб чиққан бир қатор олимлар ҳам алоҳида эътиборга сазовордир. Улар орасида ҳаммага маълум ва машҳур, алгебра фанининг асосчиси **Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий** (783—850), риёзиёт, минералогия ва бошқа соҳаларда йирик кашфиётлар қилган, Шарқда биринчи бўлиб глобус тайёрлаган **Абу Райхон ал-Беруний** (973—1948), риёзиёт соҳасидаги ишлари билан танилган **Абу Наср ибн Ироқ** (тахминан 1035 йил атрофида вафот этган), шунингдек математик **Абул Ҳасан Азархурийни** (X аср) мисол келтиришимиз мумкин.

Масалан, **Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийнинг** ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтган. Бу шаҳарларда у туғилган, вояга етган, яшаган, таълим олган. Олим Хуросонда ҳам яшаган. Унинг машҳурлиги вазир **Абул Ҳасан ал-Утбий** ҳузурида котиб бўлиб хизмат қилган даврида чўққисига чиққан. Шу вазифаси туфайли у “ал-китоб ал-Хоразмий” номи билан ҳам танилган. Ўз хизмат вазифалари юзасидан Бухорога тез-тез бориб турган ва кўпгина алломалар билан ҳамсухбат бўлган. Айни вақтда илмга чанқоқ олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий **997** йилда вафот этган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача етиб келган, кўпчилик асарлари сингари ўша даврнинг илм тили — араб тилида битилган,

ягона маълум асари — “**Мафотих ал-улум**” (“Илмлар калитлари”) дир. “Мафотих ал-улум”нинг қўлёзма нусхалари жуда кўп эмас. Яқин-яқингача унинг тўрт нусхаси бор деб ҳисобланиб келинар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528, 23429 ва 2524 рақамлари ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами остида сақланади. Амриколик олим К. Босворт асримизнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олти нусхасини Туркия кутубхоналарида борлигини аниқлади. Барча олти нусха Истамбул шаҳридаги кутубхоналардадир.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бу асари ўрта асрлардаги фанлар ривожланиши тарихига оид камёб манба сифатида кўпгина олимларнинг диққат-этиборини ўзига жалб этди. Биринчи бўлиб бу манбани ўрганган ва 1895 йилда нашр қилган олим — голландиялик шарқшунос Ван Флотендир. Шунингдек, И. Ю. Крачковский, В. В. Бартольд, К. Брокельман, Э. Видеман, Г. Сартон, М. М. Хайруллаев, У. И. Каримов, Г. П. Матвиевская, Ҳ. Ҳасанов, А. Шариповлар ҳам асарнинг турли томонларини тадқиқ қилганлар.

“Мафотих ал-улум” ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фан соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Муаллиф ўрта асрлардаги ҳар бир илм мазмунини шарҳлаш йўли орқали тушунтириб беради.

Олимнинг дунёкараши ўша даврда кенг тарқалган қадимги юнон фалсафаси ва маданияти, Шарқ намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Абу Наср ал-Форобий ҳамда Абу Бакр ар-Розий таъсири остида шаклланди.

Ўрта асрларда ўлкамизда кўплаб илм ва маънавият масканлари фаолият кўрсатган. Ушбу марказларда жуда кўплаб олим ва уламолар ижод қилган, халқнинг маърифатини кўтарган. Масалан, бухоролик олимлар сони ҳақида Наршахийнинг шундай ёзади: “Агар Бухоро олимларининг ҳаммасини зикр қилсак, бир нечта дафтарни ташкил этади”¹⁰.

¹⁰ Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий “Тарихи Бухоро”. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/311-buxoro-tarixi.html>

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”¹¹ тарихшунослик фанига оид китоби шухрат топган нодир асарлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаган. Қайд этиш зарурки, у Бухоро аҳлидан (Наршах қишлоғидан) бўлиб, 286 хижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этган.

Унинг “Тарихи Бухоро” китобида биргина Бухоро тарихи эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихи баён этилган. Бу асар Бухоро ва қуйи Зарафшон воҳасида жойлашган шаҳар ва қишлоқларнинг жўғрофий ҳолати аҳолисининг VII-IX асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини акс эттирган қимматли тарихий манбадир.

Наршахийнинг бу китобида Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг қад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, Ислом динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инқироzi, Муқанна – “Оқ кийимликлар” ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турли-туман қимматли илмий маълумотлар келтирилган.

Асарда Бухоронинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизимига оид маълумотлар бор. “Бухоро тарихи”да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, Наршахий қадимги заминдорларни “деҳқонлар”, яъни “қишлоқ ҳокимлари”, зироатчиларни “кашоварзлар”, яъни “ер хайдовчи” – “қўшимчалар”, йирик ер эгаларига қарам қишлоқ

¹¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. <https://n.ziyouz.com/books/tarixiy/Abu%20Bakr%20Narshaxiy.%20Buxoro%20tarixi.pdf>

аҳолисини “кадиварлар” номлари билан атайди. VIII—X асрларда Бухорода хунармандчилик нихоятда ривожланган бўлиб, ҳар бир кишлоқ ўз маҳсули билан шуҳрат топган.

Наршахийнинг мазкур асарда Бухоронинг фатҳ этилиши ва у ерда ислом динининг тарқалиши ҳақида шундай ёзади:

“Муҳаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, Тағшоданинг онаси бўлмиш хотиннинг эри Бухорхудот ўлганида, унинг ўғли подшодзода (Тағшода) кичик ёшли бўлиб, шу хотин подшоҳлик қилиб турди. Унинг зикри Убайдуллоҳ ибн Зиёд ва Саъид ибн Усмон ибн Аффон,— худо уларнинг иккаласидан рози бўлсин,— ҳақларида сўзланганда баён қилинди. Ислом лашкари ҳар сафар Бухорога келганида ёзда газот қилар, қишда эса қайтиб кетар эди. У хотин (Бухорога араблардан) ҳар ким келса у билан озгива уруш қилар, сўнгра сулҳ тузар эди. Унинг ўғли кичик бўлганидан қариндошларининг ҳар бири бу мамлакатни эгаллаш тамаида эди. (Илғари) Бухорхудот Бухорони жанг қилиб олган эди.

Бухоро аҳолиси ҳар сафар (ислом лашкари келганида) мусулмон бўлар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир бўлган эдилар. Бу тўртинчи марта (келганида) Қутайба жанг қилиб Бухоро шаҳрини олди, кўп қийинчиликлардан кейин (бу ерда) ислом динини юзага чиқарди ва ҳар турли йўлар билан уларга қийинчиликлар туғдириб, дилларига мусулмончиликни ўрнаштирди. Улар эса ислом динини юзаки қабул этиб, ҳақиқатда бутпарастлик қилар эдилар. Қутайба араблар бухороликлар билан бирга яшаб уларнинг хатти-ҳаракатларидан хабардор бўлиб турсалар, улар заруратдан мусулмон бўладилар, деган мақсадда Бухоро аҳолисига ўз уйларининг ярмини арабларга беришига ундаб буйруқ чиқаришини тўғри топди ва шу йўл билан у мусулмончиликни ўрнатди ҳамда шариат ҳукмларини бажаришига уларни мажбур этди. Қутайба масжидлар бино қилди, кофирлик

ва оташпарастлик асарларини йўқотди. У кўп жидду-жаҳд қилиб, ҳар кимданки шариат ҳукмларини бажаришида камчилик содир бўлса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини ўқишга буйруқ берди, токи худойи таоло бу яхши иш савобини Бухоро аҳолиси учун охират захираси қилсин”¹².

Алломаларнинг маърифий меросида биргина ҳадис ёки фикҳ илми бўйича маълумотларни эмас, балки ислом илмлари бўйича кенг доирадаги ёндашув, чуқур илмий-адабий қарашларни кўрамиз.

“Бухоро тарихи”нинг ўзида ҳам бошқа тарихий манбаларда ҳам муаллифнинг ҳаёти ва фаолиятига дойр бирор кенгрок маълумот учрамайди. Фақат XIII аср муаллифи **Самъоний**нинг “Китоб ул-ансоб” асарида унинг тўла исми **Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик** эканлиги ва у Бухоро аҳлидан (Наршах кишлоғидан) бўлиб, 286 хижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этганлиги эслатилади.

“Бухоро тарихи” Ўрта Осиёнинг ерли халқлари томонидан қачонлардир ёзилиб, энди ўтмиш асрлар саҳифаларини ёритиш учун хизмат қилиб келаётган нодир ёзма ёдгорликларнинг энг қадимийларидан биридир дейилса, хато қилинмаган бўлади. Дарҳақиқат, бундан 1000 йил муқаддам Ўрта Осиёнинг ўзида, ўз фарзанди қўли билан ёзилиб, тугал бир асар ҳолида бизнинг кунларгача етиб келган бошқа тарихий манба ҳозир бизга маълум эмас. Шунинг учун ҳам “Бухоро тарихи”ни Ўрта Осиё халқлари тарихнавислик фанидаги энг дастлабки асарлардан бири деб ҳисоблайдилар.

Шу боис, Марказий Осиё халқларининг VIII—XII асрларга бағишланган илмий тадқиқотларда Наршахий маълумотлари ва унинг ҳаммуаллифи, таржимони ва муҳаррири Абу Наср Аҳмад Қубовийнинг қўшимчалари XIX асрданоқ кенг фойдаланиб келинмоқда, асарнинг нусхалари дунё қўлёзмалар хазиналарида

¹² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий “Тарихи Бухоро”. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/311-buxoro-tarixi.html>

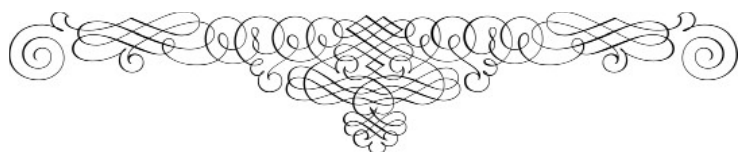
қўплаб учрайди. Биргини Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 20 дан ортиқ нусха мавжуд.

“Тарихи Бухоро”ни бош манба сифатида ўрганиб, ундаги қимматли маълумотларни илмий тадқиқотларга жалб қилиш ишлари кўп вақтлардан бери давом этиб келмоқда. Асарнинг бир ёки бир қанча қўлёзма нусхалари асосида тайёрланган матни ҳам бир неча бор – 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода, 1939 йили Мударрис Ризавий томонидан Техронда нашр қилинган. Шунингдек, “Тарихи Бухоро”нинг Н. Ликошин томонидан бажарилган изоҳли русча таржимаси 1897 йили Тошкентда ва Р. Фрайнинг изоҳлар илова этилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембрижда босилиб чиқди.

ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИНИНГ БУЮК
АЛЛОМАЛАРИ ЖАҲОН ИЛМ-ФАН
ТАРАҚИЁТИГА ҚЎШНА БЕНАЗИР
ҲИССАСИ

Шарқ Уйғониш даврининг буюк алломаларидан бири – ватандошимиз, математик, астроном ва географ, алгебра фанининг асосчиси – **Муҳаммад ал-Хоразмий** (780-850) сўз юритар эканмиз, қайд этиш лозимки, у зот VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. “**Алгебра**” сўзи унинг “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала” номли рисоласидан олинган. Ал-Хоразмийнинг арифметик рисоласи ҳинд рақамларига асосланган ўнлик позицион ҳисоблаш системасининг бутун дунёда тарқалишида буюк аҳамият касб этди. Олимнинг “**ал-Хоразмий**” номи эса “**алгоритм**” шаклида фанда абадий ўрнашиб қолди. Унинг географияга доир асари эса араб тилида ўнлаб географик асарларнинг яратилишига замин яратди.

Ал-Хоразмий Хоразм ўлкасида туғилиб, ўсди. Хоразм жуда қадимги маданиятга эга бўлиб, унинг қишлоқ хўжалиги суғорма деҳқончиликка асосланар, бу ўз навбатида, астрономия ва хронологиянинг ривожланган ҳисоблаш усулларининг мавжуд бўлишини тақозо этар эди.

Қадимги Хоразмда астрономия жуда ривожланган, хоразмликлар осмон “сирлари”ни арабларга қараганда анча яхши билганлар. Археологик қазिशмалар Хоразмда қадимда исломдан бир неча аср аввал ҳам расадхоналар бўлганлиги ва у ерда муттасил астрономик кузатишлар олиб борилганлигидан гувоҳлик

беради. Хоразмийнинг бизгача етиб келган асарларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, у юнон, ҳинд ва эрон астрономияси ва математикасини яхши билган.

Ал-Хоразмийнинг **“Зиж”**и Европада ҳам, Шарқ мамлакатларида ҳам астрономиянинг ривожланиш йўлини кўрсатиб берди. Ал-Хоразмий қаламига мансуб **20 дан** ортиқ асарларнинг фақат **10 таси** бизгача етиб келган. Булар **“Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб”** — алгебраик асар, **“Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб”** ёки **“Қўшиш ва айриш ҳақида китоб”** – арифметик асар, **“Китоб сураат-ул-арз”** – географияга оид асар. **“Зиж”, “Астурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”, “Астурлоб ясаш ҳақида китоб”, “Астурлоб ёрдамида азимутни аниқлаш ҳақида”, “Китоб ар-руҳома”, “Китоб ат-таърих”** кабиларни ҳам мисол келтириш мумкин. Бу асарларнинг тўрттаси араб тилида, биттаси Ал-Фарғонийнинг асари таркибида, иккитаси лотинча таржимада сақланган ва қолган учтаси ҳали топилган эмас.

Муҳаммад ал-Хоразмий **“ноль”** рақамини ва ўнлик санок тизимини ҳамда қутблар координаталарини биринчилардан бўлиб асослаб берган ва амалиётга татбиқ этган.

Хоразмийнинг астрономия соҳасидаги энг йирик асари унинг **“Зиж”**идир. Олим мазкур фундаментал асарини 830 йил атрофида ёзган. Хоразмийнинг **“Зиж”**и 37 боб, 116 жадваддан иборат. Асарнинг аввалги беш боби хронологияга бағишланган бўлиб, **“тўфон”, “искандар”, “сафар”** ва христиан эраларидаги саналарни ҳижрий эрага кўчириш қоидалари келтирилади. 6-бобда айлана – 12 буржга, бурж – 30 даражага, даража – 60 дақиқага, дақиқа – 60 сонияга ва ҳоказо майда бўлақларга бўлиниши баён этилади. 7–22-боблар Куёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари масаласига бағишланган.

Бу бобларда Хоразмий қадимги ва илк ўрта аср ҳинд астрономик маълумотларидан, Эрон ва Юнон маълумотларидан моҳирона

фойдаланган ҳолда Птолемейнинг геомарказ системасига асосланиб, планеталар ҳаракатини баён этган. 23-боб тригонометрияга бағишланган, унда Хоразмий “текис” ва “аксланган синус” тушунчаларини киритади ва бу функциялар жадвалларини келтиради. 25-27-боблар математик географияга бағишланган. Бу ерда географик жойларнинг узунлик ва кенгликларини аниқлаш қоидалари келтирилади ва бу координатларнинг ўзгариши Қуёшнинг йиллик, кеча-кундузлик ҳаракатида эклиптик, экваториал координатларнинг ўзгариши билан боғлиқлиги кўрсатилади.

28-бобда Хоразмий яна тригонометрик масалаларга мурожаат қилади ва тангенс, котангенс тушунчаларини киритади ҳамда уларга мос жадвалларни келтиради. **29-бобда** планеталар ҳаракатининг тезлиги аниқланади. **30-бобда** Қуёш ва Ой кўринмас кулчаларининг ўлчами келтирилади. **31-32 ва 36-37-боблар** мунажжимлик масалаларига бағишланган, **33-35-боблар** Қуёш ва Ой тутилиши ва параллакс (ёритгичнинг кўриниш фарқи) масалаларига бағишланган.

Географияни иқлимлар назариясига тўла риоя этган ҳолда биринчи марта Хоразмий баён қилади. У ернинг маъмур, яъни инсон-лар яшайдиган обод қисмини етти иқлимга ажратади. Хоразмий қадимги юнон олими Птолемейдан фарқли ўлароқ, минтақалар, мамлакатлар ва улардаги географик жойларни эмас, балки 1- иқлимдан то 7- иқлимгача жойлашган жойларни тавсиф этади.

Хоразмийнинг географик рисоласи ўрта аерлардаги энг биринчи географик асар эди. Шунинг учун унинг иқлимлар назарияси кейик-ги даврларда географиянинг ривожланишида катта аҳамият касб этди. Хусусан, унинг иқлимлар назарияси Ернинг маъмур қисмини иқлим минтақалари бўйича ўрганишни осонлаштирди.

Хоразмий ҳам Птолемей каби узунликларни Капар оролларида бошлаб ҳисоблайди. Хоразмий экватордан жанубда 8 шаҳар, 1-

иклим-да 64 шаҳар, 2 - иқлимда 54 шаҳар, 3 - иқлимда 59 шаҳар, 4- иқлим-да 146 шаҳар, 5- иқлимда 79 шаҳар, 6- иқлимда 63 шаҳар, 7 - иқлимда 25 шаҳар ва 7 - иқлимдан шимолда 40 шаҳарнинг координатларини келтиради.

Рисоланинг иккинчи бобида иқлимлардаги тоғлар тавсифланади. Тоғларнинг боши ва охирининг координатлари келтирилади. Хоразмий Яқин ва Ўрта Шарқдаги ҳамда Кавказ ва Марказий Осиёдаги тоғларни ҳам у ерлардаги шаҳарлар каби батафсил баён қилади. Шунга Караганда, олим у ерларнинг географияси билан шахсан таниш бўлган кўринади.

Рисоланинг **учинчи бобида** Хоразмий денгизларни, тўртинчи бобида оролларнинг қирғоқ чизиклари ва улардаги пунктларни, бе-шинча бобда эса мамлакатларни, олтинчи бобида эса дарёлар ва булоқларни тавсифлайди.

Хоразмийнинг **“Китоб сура-ул-арз”** асари кўп олимлар томонидан ўрганилган. Лекин асар шу пайтгача тўла равишда бирорта ҳозирги замон тилига таржима қилинмаган. 1983 йили олимнинг 1200 йиллик юбилеи муносабати билан бизда бу асарнинг ўзбекча таржимаси Хоразмийнинг **“Танланган асарлар”** и таркибида чоп этилди.

Хоразмийнинг юқорида келтирилган асарлариёқ у фаннинг кагор тармоқларининг асосчиси бўлганлигини кўрсатади. Унинг ғоялари математика ва астрономиянинг оёққа туриши, ривожланишига сабаб бўлди. Ҳозирги даврда унинг хизматлари жаҳон афкор оммаси томонидан эътироф этилган. Хоразмий асарлари дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Турли ғарб ва шарқ тилларига таржима этилган.

Ал-Хоразмийнинг жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссаси:

1. Ўнлик позицион ҳисобни ифодаловчи, ноль белгиси бор тўқ-қизта рақамни баён этувчи санок тизимига асос солган.
2. Фан сифатида алгебрани яратди ва унга шу номни берди.

3. Оврупа адабиётида “Алгоритм” дея ном олган аниқ ва тушунарли қоидалар орқали илмий ва таълимий асарларнинг янги усулини ишлаб чиқди ва уларни йўлга қўйди. Лотин тилида “алгоритм” талаффузи унинг исми – ал-Хоразмийга тенглашади. **Мазкур – алгоритм тушунчаси бутун замонавий рақамли ахборот ва компьютер технологиялари тушунчаси асосини ташкил қилади.** Айнан ушбу усул орқали Муҳаммад ал-Хоразмий асарларининг баёни кенг оммага тарқалган. Юқорида келтирилган хизматлари билан бир қаторда, ҳозирги кунда маълум бўлишича, у кутб нуқталаридан фойдаланган.

4. Муҳаммад ал-Хоразмийнинг (“Зиҳ”) астрономик китобида Қуёш, Ой, бешта сайёра, математика, жўғрофия масалалари, тригонометрия, Қуёш ва Ойнинг тутилиши қабилар кўриб чиқилган. 1126 йил китоб лотин тилига, 1914 йили немис, 1962 йили инглиз тилига таржима қилинган.

5. Муҳаммад ал-Хоразмийнинг жўғрофия асарларида ернинг ўша вақтлардаги маълум жойлари баён қилинган. Асарда жойлар аниқ харита, у ердаги дарё, денгиз ва океанлари, сони 2402 га етувчи аҳоли сони билан келтирилган. Бу – ўрта асрларда ёзилган араб тилидаги илк жўғрофий асар бўлган. Мазкур иқлим назарияси айтарли даражада жўғрофия ривожига муҳим ўрин тутган¹³.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, кейинги йилларда олимларимиз томонидан ўтмиш меросимиз тўғрисида кўплаб маълумотлар тўпланган бўлиб, уларни ёшларимизга тушунарли ва тизимли равишда етказиб бериш бўйича жуда кўп ишларни амалга ошириш зарур. Бу борадаги ишлар ёшларда миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуларини янада ошириш билан биргаликда, математика фанини ўрганишга бўлган қизиқишларини ҳам кучайтиради.

Биргина “алгоритм” атамаси “Ал Хоразмий” номидан, “алгебра” атамаси эса Ал-Хоразмийнинг “Ал-жабр ва ал-муқобала” асаридан

¹³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад абн Мусо ал-Хоразмий. <https://arboblar.uz/uzkr/people/abu-abdallah-mukhammad-ibn-musa-al-khorezmi>

олинганлигининг ўзиёқ аждодларимизнинг математика соҳасидаги ишларининг нақадар оламшумул аҳамиятга эгаллигини, улар математика фанининг асосчилари эканлигини кўрсатади¹⁴. Бунин билган ёшларда албатта буюк аждодларимиз билан ғурурланиш ва уларга муносиб ворислар бўлишга интилиш туйғулари пайдо бўлади.

Европада Алфраганус (**Alfraganus**) номи билан жаҳонда танилган **Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир Фарғоний** (798–865) ўрта асрларнинг энг кўзга кўринган алломаларидан эди. Фарғонийнинг асосий астрономик асари **“Осмон жисмлари ҳаракати ва юлдузлар илми тўплами”** бўлиб, у **“Астрономия илми асослари”** ва **“Астрономия элементлари”** каби номлар билан ҳам машҳур.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Аҳмад Фарғонийнинг бебаҳо мероси ўз даври олимлари учун дастуруламал бўлиб хизмат қилгани тарихий манбалар орқали яхши маълум. Алломанинг **“Астрономия асослари ҳақида китоб”** номли асари **XII** асрдаёқ лотин ва иврит тилларига таржима этилгани ҳам бу фикрнинг исботидир.

Ал-Фарғонийнинг ҳаёти ҳақидаги энг сўнгги ва энг аниқ хабар 861 йил билан боғланади. **Мавжуд маълумотларга кўра, у шу йили Қоҳира яқинидаги Равзо оролида нилометрни, яъни Нил дарёси сув сатҳини белгиловчи ускунани ясаган.**

Ал-Фарғоний ҳаётининг муддати ҳақида ҳам қиёслар қилиш мумкин. Агар унинг ҳаётини ал-Хоразмийнинг ҳаёти билан қиёс қилсак, қуйидаги ҳулосага келамиз. Маълумки, ал-Хоразмийнинг номи ёзма манбаларда охириги марта 847 йили халифа ал-Восикнинг ўлими муносабати билан эслатилади ва шундан сўнг учрамайди. Шунга кўра унинг ўлган йили деб 850 йил қабул қилинган. Ал-Фарғонийнинг номи охириги марта 861 йили Нилнинг сатҳини ўлчагич ускунасини таъмирлаш муносабати билан эслатилади.

¹⁴ Розенфельд Б.А., Краснова С.А., Рожанская М.М. О математических работах Абу Райхана Бируни. – М., 1963.

Яна бир маълумотга кўра, ал-Фарғоний Мисрда насронийлар орасида яшаб, уларнинг динига ўтганлиги ва шунинг учун у қатл қилинганлиги қайд этилади. Лекин, қатл қилинган йили эслатилмайди. Лекин бу ал-Фарғоний ўша машҳур астроном ал-Фарғонийми ё бошқасими - бу номаълум. Ҳар ҳолда ал-Фарғоний 861 йилдан кейин кўп яшамаган ва унинг ўлган йили деб 865 йилни қабул қилиш мумкин. Агар у ал-Маъмун билан 819 йили Марвдан Бағдодга кетаётганда 20-25 ёшлар чамасида бўлган десак, у ҳолда унинг туғилган йили деб 797 ёки 798 йилни қабул қилиш мумкин. У ҳолда унинг ҳаёт муддати 67 - 68 ёшни ташкил қилади.

Ал-Фарғонийнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар жуда кам бўлганлигига қарамай, ўрта асрларда Шарқда унинг номи машҳур бўлган. **Ибн ан-Надим (X аср), Ибн ал-Қифтий (XII-XIII асрлар), Абул Фараж Бар Эбрей (XIII аср), Хожо Халифа (XVII аср)** каби Шарқ фихристчилари уни ўз асарларида эслатадилар.

“**Байт ул-ҳикма**”да тахминан 840 йилга қадар тадқиқотлар олиб борган Аҳмад Фарғоний кейинчалик Дамашқ ва Қохирада чуқур илмий ва амалий ишларни давом эттириб, самарали ижоди билан катта шуҳрат қозонди. Ўшандан буён бутун дунёда унинг асарларига бўлган қизиқиш давом этиб келмоқда. **XII** асрдаёқ испан олимлари кремонлик **Герардо**, севильялик **Иоанн** унинг “**Юлдузлар илми усули китоб**”и асарини арабчадан лотин тилига таржима қилдилар. Ал-Фарғоний таржимонлар томонидан унга берилган “Алфраганус” номи билан дунёга танилди. Унинг лотин ва бошқа ғарб тилларига таржима қилинган мазкур асари Ғарбий Европада тўрт юз йил давомида фалакиёт илмидан асосий қўлланма бўлиб келди.

Христафор Колумб 1492 йилда “Санта Мария” номли кема етакчилигида учта кема билан дунё океанлари оша қилган саёҳати давомида ал-Фарғонийнинг дунё харитасидан кенг фойдаланганлигини алоҳида эътироф этган. **XVI** асрга келиб

Ғарбий Европа астрономлари уюшмаси Ойдаги кратерларнинг бирига “Алфраганус” номини беришга қарор қилган.

Ўз давридаги аниқ фанларнинг деярли барча соҳаларида тадқиқотлар олиб бориб, юзга яқин асар яратган ал-Фарғонийнинг фақат саккизта асари бизгача етиб келганлиги маълум. Ал-Фарғонийнинг буюк хизматларидан бири шундаки, у ўзининг “Юлдузлар илми усули китоби” асарида I асрда яшаб ўтган машҳур **Клавдий Птолемейнинг** фалакиёт соҳасида асосий қомус ҳисобланган “Алмагаст” асаридаги талай хатоларни аниқлаб, тўғрилаб берди¹⁵.

Ушбу асар яна етти номда шуҳрат қозонган. “Осмон жисмлари ҳаракати ва юлдузлар илми тўплами”, “Ўттиз фаслдан иборат фалакиёт китоби”, “Алмагест” муқаддимаси учун ўттизта фасл”, “Осмон сфералари сабаблари”, “Осмон сфераларининг тузилиши”, “Алмагест” (“Алмажистий”), “Астрономия фани” номлари билан аталиб, ҳозирда унинг қўлёзмалари Бағдод (2959 олтинчи номда), Дублин (Битти, 4114), Қоҳира (Микат, 944, 194, 310, 311), Лейден (8418/5), Санкт-Петербург (3059/3), Москва (154/2), Оксфорд (1, 879/1- иккинчи номда), Париж (2504/3- учинчи ва тўртинчи номда), Принстон (Гарр, 967 - еттинчи номда), Истанбул (Ая София, 2843/2 - тўртинчи номда), Тунис (Миллат кутубхонаси, 02103/1 - иккинчи номда), Фес (Завий, 56- саккизинчи номда) каби бир қатор давлат ва шаҳар кутубхоналарида сақланмоқда.

Ўша даврларда мусулмон мамлакатларининг олимлари, хусусан, Аҳмад ал-Фарғоний астрономияни турлича номлаганлар: “Илм ал-хайъа” (Шакл ҳақидаги фан), “Илм ал-Фалак” (“Осмон сфераси ҳақидаги фан”), “Илм ал-нуҷум” (“Юлдузлар илми”) . Охириги икки атама бир пайтнинг ўзида ҳам астрономияни, ҳам мунажжимликни ифодалаган.

Ўрта асрлардаги мусулмон мамлакатлари астрономларининг, жумладан, улуғ ватандошимиз ал-Фарғонийнинг фанга қўшган

¹⁵ Аҳмад ал-Фарғоний. <http://ferlibrary.uz/amad-al-faroniy>

муҳим ҳиссаси шундан иборатки, йиллар, асрлар ўтиши билан сайёрамиз ўлчамлари, шаҳарларнинг жуғрофий координаталари осмон экватори ва эклиптика орасидаги бурчакни, Қуёш, Ойнинг айланиш даврлари, уларнинг тутилишини, Қуёш, Ой ва сайёралар ҳаракатларини тавсифлашга доир ҳисоблашларга тобора кўпроқ аниқликлар киритдилар. Уларнинг юксак заковати билан бу ҳаракатларнинг ҳандасавий (геометрик) модели тақомиллаштирилди, кўзгалмас юлдузлар ўлчамлари, уларнинг эклиптик координаталарини ҳисоблашга доир бир қатор муаммолар ҳал этилди, ўнлаб кашфиётлар қилинди. Бундан ташқари, Шарқда мунажжимликка оид башоратларда эклиптика ва горизонтнинг кесишув нуқтасидан келиб чиқиб, одам туғилишини ва бирон ҳодисанинг вақтини айтиб берганлар.

Фарғонийнинг яна “Геометрия ва арифметика ёрдамида мукаммал шимолий ва жанубий астурубларни яшаш”, “Астурубдан фойдаланиш ҳақида китоб”, “Ой ер устида ёки унинг остида эканида вақтни аниқлаш”, “Фарғоний жадваллари”, “Етти иқлимни аниқлаш”, “Қуёш соатини яшаш”, “Хоразмий зижини тушунтириш” сингари асарлари ҳам маълум. Алломанинг мазкур асарлари кўлёзмалари Париж, Лондон, Берлин, Москва, Санкт-Петербург, Деҳли, Қоҳира, Анқара, Техрон ва бошқа шаҳарларда сақланади.

Фарғонийнинг астрономик асари “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби” (“Китоб ал-ҳаракат ас-самовийа ва жавомий илм ан-нужум”) XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима қилинганидан сўнг, унинг лотинлаштирилган номи “Алфраганус” шаклида Ғарбда бир неча аср давомида кенг тарқалади. Унинг бу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади. Ал-Фарғоний асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 йилда нашр этилган бўлиб, у энг қадимги нашр қилинган китоблардан ҳисобланади.

1669 йили машҳур Голланд математиги ва арабшуноси **Якоб Голиус** ал-Фарғоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этганидан сўнг, ал-Фарғоний ва унинг асарининг Оврўподаги шухрати янада ортди.

Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намояндаларидан бири бўлган машҳур олим **Региомонтан** XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фарғоний китобларидан ўқиган. Ал-Фарғоний номини **Данте** (XV аср) ва **Шиллер** (XVIII аср) ҳам ўз асарларида қайд этиб ўтган. **Оврўпо** олимларидан **Даламбр**, **Брокельман**, **Х. Зутер**, **И. Ю. Крачковский**, **А. П. Юшкевич** ва **Б. А. Розенфельдлар** ал-Фарғонийнинг ижодини юқори баҳолаганлар.

Фарғоний асарларининг энг машҳури юқорида қайд этилган “Астрономия илми асослари” бўлиб, у ўттиз бобга тақсимланган. Уларда астрономия фанининг барча асосий масалалари содда, тушунарли иборалар билан баён этилган. Шу сабабдан у тез орада лотин тилига таржима қилиниб, Европада танилган ва кенг шухрат қозонган, шунингдек бир неча асрлар давомида Европа университетларида астрономия фани бўйича асосий дарслик вазифасини ўтаган. Рисолада ўрта аср Шарқ астрономиясининг барча ютуқлари ўз аксини топган. Рисола олимнинг юбилейи муносабати билан 1998 йили Тошкентда нашр этилди.

Фарғонийнинг яна бир муҳим “Геометрия ва арифметика ёрдамида мукаммал шимолий ва жанубий астурубни ясаш” рисоласи муқаддима ва етти бобдан ташкил топган. Муаллиф ўзининг бу рисоласи билан геометрия фанига оид янги фикрларнинг шаклланиши ҳамда астрономик жиҳозлар ҳақидаги назарий тасаввурларнинг ривожига муҳим ҳисса қўшди. Мазкур рисоланинг Тошкентда рус тилида чоп этилиши 1998 йилда ўтказилган Аҳмад Фарғоний юбилейига муносиб тухфа бўлди. Афсуски, Аҳмад Фарғонийнинг қолган асарлари ҳозирга қадар ўрганилмаган ва улар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

1998 йили ЮНЕСКОнинг қарори билан Ўзбекистонда Ўрта аср фалакиёт, риёзиёт ва география илмларининг машҳур намояндаси, Фарғона элининг фарзанди Аҳмад Фарғонийнинг таваллуд тоғганига 1200 йил тўлиши муносабати билан халқаро илмий анжуман ва бошқа тантаналар бўлиб ўтди¹⁶.

2018 йилда Ўзбекистон ва Туркия ўртасида имзоланган меморандумга асосан, мамлакатимиз вакиллари Анқарада бўлиб кутубхоналар фаолияти билан яқиндан танишган эдилар. Ана шу ижодий сафар самараси натижасида Аҳмад Фарғонийнинг асосий ноёб астрономик асари “Китоб ал-ҳаракат ас-самовийа ва жавомий илм ан-нужум” (“Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби”) вилоят ахборот кутубхона марказидан жой олди.

Ушбу астрономик китоб XII – XIII асрларда Европада латин тилига икки марта, Европа давлатлари тилларига бир неча маротаба таржима қилиниб университетларда астрономиядан асосий дарслик сифатида қўлланилган. 1669 йили машҳур Голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус ал-Фарғоний асари арабча матнини қайта ва янгиланган латинча таржимаси билан нашр эттирганидан сўнг, ал-Фарғоний шахсияти ва унинг асари Европада шуҳрат қозонди.

Аҳмад Фарғонийнинг 1119 йилда ёзилган “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби” асари дунёда ягона нусха ва у Туркия миллий кутубхонасида сақланмоқда. Шу кунгача кутубхонамизда алломанинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар, турли олимларнинг рисоалари бўлса-да, базамизда унга тегишли бирорта асар йўқ эди. Туркия миллий кутубхонаси билан бевосита ҳамкорлигимиз натижа берганидан ва таклифимиз қаноатлантирилганидан жуда хурсанд бўлдик. Турк тилидаги таржима китоби ахборот технологиялардан юқори унумда фойдаланилган ҳолда чоп этилган. Китобда асарнинг таржимаси билан биргаликда фото нусхаси ҳам келтирилади.

IX-X асрларда фалсафа илми ривожда ислом мутафаккири **Абу Мансур Мотуридий** илмий меросининг ўрни ва аҳамияти

¹⁶ Юртимиз алломалари / масъул муҳаррир У. Уватов. - Тошкент: Нихол, 2014. - 240 б.

ҳам жуда юксакдир. Аллома таълимотининг юзага келишига ўша даврдаги турли ақидавий адашишлар, низо ва ихтилофлар эҳтиёж туғдирганини асарларининг моҳияти ва илгари сурган ғоявий қарашларидан билиб олиш мумкин. Унинг **“Таъвилотул Қуръон”** (**“Қуръон таъвиллари”**) асари Қуръони карим тафсири бўлса-да, оятлар турли ақидавий қарашларга раддия сифатида шарҳланган. Шу жиҳатдан, китобни **“ақидавий тизимлар мустаҳкам ишлаб чиқилган ва ўша давр диний оқимлари тўғрисида маълумот берувчи муҳим асар”**, – дейиш мумкин. Мотуридий ислом оламида жуда нозик ҳисобланган **“Китаб Тавҳид”** – асари бизнинг давримизга етиб келган ва у 1970 йилда Фатҳуллоҳ Хулиф томонидан Байрутда нашр этилган¹⁷.

Унинг **“Имом ал-Худа”** (Ҳидоят йўлининг имоми) деб шуҳрат қозонган асарида Мотуридия таълимотига асос солинган. Мотуридия таълимоти илм эгаллаш жараёнида бағрикенглик ғояси асосида инсон ақл-заковатининг ўрни ва аҳамиятига юксак эътибор қаратади. Бу ўз навбатида ушбу таълимотнинг кенг оммалашувида муҳим ўрин тутган. Бундай ғояларга бугунги кунда ҳам инсоният катта эҳтиёж сезмоқда.

Ал-Мотуридий яшаган давр Сомонийлар ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади. Самарқанд дастлаб бу давлатнинг пойтахти бўлиб, сўнгра **IX** асрнинг охиридан бошлаб пойтахт Бухорога кўчирилди. Бироқ ўша вақтда ҳам Самарқанд Бухоро билан бир қаторда Мовароуннаҳрнинг иқтисодий-маданий маркази бўлиб қолаверди.

Абу Мансур ал-Мотуридий туғилган йили ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. У Самарқандда 944-945 йилда вафот этган ва шаҳар чеккасидаги Чокардиза деган қабристонга дафн этилган.

Баъни манбаларда унинг Самарқанддаги ал-Аёзий мадрасасида таълим олгани қайд этилган. **Ал-Мотуридий Абу Бакр Аҳмад**

¹⁷ Ш.Зиётов. Имом Абу Мансур ал-Мотуридий. **“Маънавият юлдузлари”** китобилан олинди. <https://www.qadriyat.uz/tarix/aqidaimomlari/594-imom-abu-mansur-al-moturidij>

ал-Жузжоний, Абу Наср Аҳмад ал-Ийодий, Имом Аъзам мазхабидаги буюк олим Наср ибн Йахё ал-Балхий, Мухаммад ибн ал-Фадл кабиларни ўзининг устози деб билган.

Ал-Мотуридий фикҳ ва калом масалалари билан қизиқиб, Ҳанифия мазҳаби олимларидан дарс олиб ўз билимини оширади. Шу вақт давомида кўплаб машҳур фақиҳлар ва муҳаддислар билан мулоқатда бўлган ва мунозаралар қилган. Бутун умри давомида шу соҳага оид асарлар ёзиб қолдиргандир. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг (вафоти 1582 йил) “Катоиб ул-аълом ал-ахёр фи табоқот ва машаойих мазаҳаб ан-Нуъмон” (“Нуъмон мазҳабида мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб”) номли китобида ал-Мотуридий ва унинг асарлари ҳақида айрим маълумотлар берилади. Масалан, қуйидаги асарлари номлари келтирилган: “Китаби Тавҳид”, “Китаб Мақомат”, “Китаб рад авомил лил адила лил ка-бий” (“Қаъбий залолатларининг бошланишини рад қилишга бағишланган китоб”), “Китаб байон ва хум ул-маътазила” (“Муътазила ғав-ғолари ва ундан қўрқмаслик ҳақидаги китоб баёни”), “Китаб Таъвилот ал-қуръон” (“Қуръон таъвили китоби”).

Ал-Мотуридий ислом оламида жуда нозик ҳисобланган **“Китаб Тавҳид”** – асари бизнинг давримизга етиб келган ва у 1970 йилда Фатхуллоҳ Хулиф томонидан Байрутда нашр этилган.

У ислом динидаги суннийларнинг тўртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиб, фикҳга ва каломга оид асар ёзади. Бу ал-Мотуридийнинг “Таъвилот аҳл ас-сунна” ёки бошқа бир номи “Таъвилот ал-Қуръон” деб номланади. Ал-Мотуридий бу асарида сунний ақидадаги (таъвилда) зид қарашларни рад қилишга ҳаракат қилади ва Абу Ҳанифанинг қарашларига суянган ҳолда иш кўради. Бу асар Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланади. “Таъвилот”нинг биринчи жилди қоҳирада 1971 йилда Иброҳим Авадайн ва ас-Сайд Авадайнлар томонидан нашр этилган.

Ал-Мотуридийнинг бу биргина асари тарих жараёнида кўп алломалар асарларига асос солган, улар ижодига туртки бўлган.

Шулардан бири Аловуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандийнинг шарҳидир. У “Шарҳ таъвилот аҳли ас-сунна” деб номланиб, Институт фондида бу асарни иккита нусхаси сақланади.

Шу билан бирга ал-Мотуридий номи остида ёзилган бир неча сохта асарлар ҳам маълумдир. Масалан: **“Фавонд” (қондалар), бошқа номи “Панднома”, “Шарҳ ал-Фикҳ ал-Акбар”** асарлари шулар жумласидандир. Бу ал-Мотуридийнинг диний илмлар намояндалари орасида қанчалик машҳур бўлганлигидан далолат беради.

Мотуридийнинг **“Шариат асослари”, “Китоб ал-жадал”, “Диалектика ҳақида китоб”** каби асарлари ҳам бўлган. Булардан ташқари Мотуридийнинг ислом ҳуқуқшунослигига оид **“Усул китоби”** асари ҳам маълум.

Ал-Мотуридий кўп шогирдлар етиштирди, улар орасида ислом оламига машҳур алломалар: Абу-л-Ҳасан ар-Рустуғфаний (вафоти 961), Исҳоқ ибн Муҳаммад ас-Самарқандий ва Абду-л-Карим ал-Паздавий (вафоти 999), Абу Аҳмад ал-Ийодий каби олимлар бор эди. Шогирдлари ўз устозларининг таълимотини давом эттиришганлиги туфайли Ҳанафия мазҳабидагилар ичида Мотуридийа оқими вужудга келган.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг замондошлари ҳамда ҳамфикрларидан машҳур фикҳ олими Абу-л-Қосим Ҳаким ас-Самарқандийни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Бу олим Самарқандда туғилиб, бутун умрини шу ерда ўтказган. Фикҳ ва калом соҳасида машҳур бўлган.

Имом Мотуридийнинг аҳли илм ва Ислом оламидаги мартабаси.

Имом Абу Мансур Мотуридий раҳматуллоҳи алайҳининг Ислом оламидаги ва аҳли илм ичидаги мартабалари жуда ҳам юқори

бўлган. Мусулмонлар жумҳури томонидан у кишига олий унвонлар берилган.

1. “Аламул ҳуда” – ҳидоят байроғи.

Имом Абу Мансур Мотуридий раҳматуллоҳи алайҳи мусулмонларнинг ҳидоятда собитқадам бўлишларига хизмат қилиб, бу борада ҳидоят байроғини баланд кўтариш шарафига муяссар бўлганлари учун шу номни олганлар.

2. “Имомул ҳуда” – ҳидоят имоми.

Имом Абу Мансур Мотуридий раҳматуллоҳи алайҳи мусулмонларнинг ҳидоят йўлини тутишларида пешво бўлганлари учун ушбу унвонга сазовор бўлганлар.

3. “Мусахҳиху ақийдата аҳлис-сунна” – Аҳли сунна ақийдасини тўғриловчи.

Турли фирқа ва тоифалар ўзларининг бузғунчилик ҳаракатлари билан Аҳли сунна вал жамоа мазҳабиغا таҳдид солганида Имом Абу Мансур Мотуридий раҳматуллоҳи алайҳи унинг ҳимоясига турганлари учун ушбу унвонга муносиб кўрилганлар.

4. “Имомул мутакаллимийн” – Мутакаллимларнинг имоми.

Ўша пайтда “илми калом” номи билан танилган ақоид илмида барча уламоларга пешво бўлганлари учун имом Абу Мансур Мотуридий раҳматуллоҳи алайҳини мусулмонлар жумҳури шу ном билан атаган.

Уламолар Имом Абу Мансур Мотуридий раҳматуллоҳи алайҳини жуда ҳам юқори баҳолаганлар ва у кишининг Аҳли сунна вал жамоа ақийдавий мазҳабининг икки имомидан бири эканликларини доимо таъкидлаб келганлар.

Имом Абу Мансур Мотуридийнинг бош асарларидан бири **“Китобут-тавҳид”** дир. Бу китобнинг номи унинг мазмунига далолат қилиб турибди. Имом Мотуридий ўзларининг бу асарларида мутакаллимлар услуби ила Аҳли сунна ва жамоанинг эътиқодини баён қилганлар.

1. Муаллиф ўз китобини ақийдада тақлид қилиш ботил эканини баён қилиш билан бошлайди. Сўнгра маърифат ва уни ҳосил қилиш воситалари ҳақида баҳс юритади.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, Мотуридийгача мутакаллимлардан ҳеч ким маърифат назариясига аҳамият бермаган. У кишидан ўрганиб, кейин келган ҳаммалари бу борада сўз юритганлар.

2. Имом Мотуридий ўз китобларида жисмларнинг кейин пайдо бўлганига нақлий, ақлий ва ҳиссий далиллар келтирганлар. У киши худди шу далилларни Аллоҳ таолонинг борлигига ҳам далил қилиб келтирадилар.

3. Имом Мотуридий Аллоҳ таолонинг борлигига бошқа файласуф ва мутакаллимлардан айрича, фарқли бир далил келтирадилар. Бу далил дунёда ёмонлик борлигидир: агар оламнинг яратувчиси бўлмаса, унда ёмонлик бўлмас эди.

4. Имом Мотуридийнинг айтишларича, Аллоҳ таоло азалдан Ўзини Ўзи сифатлаган сифатларга эга бўлган. Бунда зотий ва феълий сифатларнинг фарқи йўқ. Аллоҳ таолонинг исмлари фақат шарият манбаларида келганидек бўлиши лозим. У Зотни бошқа исмлар билан номлаб бўлмайди.

5. Имом Мотуридий Аллоҳ таолони кўриш кайфиятсиз бўлишини таъкидлайдилар. Мазкур кўриш мўминлар учун охирада бўлиши ва бу дунёда бўлмаслигига Қуръони Каримдан оятларни далил қилиб келтирадилар.

6. Раҳмоннинг Аршга истивоси ҳақида имом Мотуридий қуйидагиларни ёзадилар: *“Биз бу ҳақда ақлда собит бўлган қуйидаги нарсани айтамыз: Аллоҳ таоло макон йўқ пайтда ҳам бор эди. Маконларнинг йўқ бўлиб кетиши жоиз, аммо У Зот қандай бўлса, ўшандай тураверади. Ҳозир қандай бўлса, ўшандай эди. У Зот ўзгаришдан, заволдан, ботилликдан устундир. Биз бу ҳақда Танзилда, яъни Қуръонда келган нарсани айтамыз. Сўнгра унинг*

таъвилида қатъий нарсани айтмаймиз. Чунки бошқа нарсанинг эҳтимоли бор. Биз Аллоҳ ирода қилган нарсага иймон келтирамиз. Танзил (Қуръон) ила собит бўлган ҳар бир нарса ҳам шунга ўхшаши”.

7. Инсон аслида ихтиёри ўзида бўлган иш бажарувчидир. Бизнинг ҳар биримиз ўзи қиладиган нарсасида ихтиёрли эканини ва у қилувчи ва касб эгаси эканини билади. Шунингдек, Аллоҳ таоло инсонга амал ва ихтиёр ҳаққини берган. У Зот: “Истаганингизни қилинг!” (Фуссилат сураси, 40-оят), “Яхшилиқ қилинг!” (Ҳаж сураси, 77-оят), “Қилган нарсаларининг жазоси ўларок” (Воқиъа сураси, 24-оят), “Ким зарра мисқолича амал қилса” (Залзала сураси, 7-оят), деган.

Инсоннинг амаллари унинг касбидан бўлса ҳам, албатта, Аллоҳнинг халқи – яратишидандир. Аллоҳ таоло: “Аллоҳ сизни ҳам, қиладиган амалларингизни ҳам халқ қилган” (Соффат сураси, 96-оят), деган.

8. Имом Мотуридий “Китобут-тавҳид”да қазо ва қадар масаласига ҳам бошқа масалалар қатори, батафсил тўхталган. У кишининг таъкидлашича, ёмонлик ва маъсиятларни тақдир ва халқ қилиш Аллоҳ таолодан. Аммо уларни амалда қилиш бандадан. Банда уларни ўз қудрати, ихтиёри ва қасди ила қилади. Маъсиятларни халқ қилишни одоб юзасидан Аллоҳ таолога изофа қилинмайди.

9. Мўмин киши зино ва одам ўлдириш каби гуноҳи кабира қилгани учун Исломдан чиқмайди. Иймон ва куфрнинг орасида – икки манзила орасида манзила йўқ. Бу икки исмнинг ўртасида бошқа исм ҳам йўқ. Аллоҳ таоло башарни икки қисмга – мўмин ва кофирга тақсимлаган. Аллоҳ таоло: “Ким хоҳласа, иймон келтирсин. Ким хоҳласа, куфр келтирсин” (Каҳф сураси, 29-оят), “У сизни яратган Зотдир. Бас, сиздан кофир бор ва сиздан мўмин бор” (Тағобун сураси, 2-оят), деган.

10. Имом Мотуридий “Китобут-тавҳид”да бир неча фаслларни мажусийлар, зиндиклар, даҳрийлар, суфустойилар ва бошқаларнинг эътиқодлари ботил эканини баён қилишга бағишлаган.

Ҳозирда буюк мутафаккир аждодимиз, мотуридийлик таълимоти асосчиси имом Абу Мансур Мотуридий ва унинг издошлари меросини чуқур ўрганиш, уларнинг ақида ва калом илми ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини тадқиқ этиш ва кенг тарғиб қилиш, миллий-диний кадриятларимизни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, шу асосда ёш авлодни эзгу умуминсоний ғоялар руҳида тарбиялаш, уларда маънавий ва маърифий қарашларимизга ёт бўлган зарарли таъсирларга қарши мафкуравий иммунитетни кучайтириш мақсадида имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази ташкил этилган.

2000 йил Абу Мансур Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги Ўзбекистонда кенг нишонланган. Мазкур санада унинг ишлари нашрдан чиққан, халқаро конференциялар ўтказилган, Самарқандда унинг қабрида мемориал мажмуа очилган.

IX асрга келиб фалсафа ва бошқа ўнлаб йўналишларда ижод қилувчи олимлар қаторига буюк юртдошимиз **Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуг Тархон Форобий** (873-950) қўшилди. У Форобда туркий элатдан бўлган ҳарбий оиласида туғилди. Шош, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида таълим олиб, сўнг Рей, Исфаҳон, Ҳамадон шаҳарларини босиб ўтиб, Бағдодга кириб борди. 70 дан ортиқ тилни, ўз давригача яратилган илмий-фалсафий бойликни чуқур ўзлаштирди¹⁸.

Абу Наср Фаробий (873-950) – “**Шарқ Арастуси**” юксак унвонига сазовор бўлган ўз даврининг буюк мутафаккирларидан бири бўлиб, унинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. У **160** дан ортиқ асар ёзган, улардан “Аристотелнинг “Метофизика” асари мақсадлари ҳақида”, “Муסיқа китоби”, “Бахт-саодатга”, “Сиёсат ал-мадония” асарлари шулар жумласидандир. Бундан ташқари Форобий илмнинг турли йўналишлари бўйича (фалсафанинг умумий масалалари, билиш назарияси, фанлар таснифи, математика,

¹⁸ Абу Наср Ибн Форобий. <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/tarix/abu-nasr-ibn-forobiy-1>

астрономия, музыка, адабиёт назарияси, нотиклик санъати, физика, кимё, тиббиёт, биология, этика, педагогика, ҳуқуқшунослик, давлатни бошқариш назарияси, сиёсатшунослик ва бошқа турли соҳаларда) мустақил рисоалар яратди.

У турли билимларнинг назарий томонлари, фалсафий мазмуни билан кўпроқ қизиққанлиги учун унинг асарларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин:

1) юнон файласуфлари, табиатшуносларининг илмий меросини изоҳлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишланган асарлар;

2) фаннинг турли соҳаларига оид мавзулардаги асарлар.

Форобий қадимги юнон мутафаккирлари — **Платон, Аристотель, Эвклид, Птолемей, Порфирийларнинг** асарларига шарҳлар ёзган. Айниқса, Аристотель асарлари (“Метафизика”, “Этика”, “Риторика”, “Софистика” ва б.)ни бетафсил изоҳлаб, қийин жойларини тушунтириб бера олган, камчиликларини кўрсатган, айти вақтда бу асарларнинг умумий мазмунини очиб берувчи махсус асарлар яратган. Форобий шарҳлари Ўрта ва Яқин Шарқ илғор мутафаккирларининг дунёқарашини шакллантиришда, уларни Аристотель ғоялари руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Абу Али ибн Сино Форобий шарҳлари (“Метафизика” – “Мобаъдий табиат”)ни ўқиб, Аристотель асарларини тушунганлигини алоҳида таъкидлайди. Форобийнинг шарҳ ёзиш фаолияти фақат Шарқнигина эмас, ўрта аср Оврўпосини ҳам юнон илми билан таништиришда катта роль ўйнади. Бу фаолият унинг илмий фаолияти тараққиётининг биринчи босқичини ташкил этади. Бу босқич Форобийга ўзига хос мактаб хизматини ўтаган ва янги мавзуларда тадқиқотлар олиб бориш учун замин ҳозирлаган.

Форобийнинг бундай асарларини мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) фалсафанинг умумий масалаларига, яъни билимнинг умумий хусусиятлари, қонуниятлари ва турли категорияларига бағишланган

асарлар: “Субстанция ҳақида сўз” (“Калом фи-л жавҳар”), “Масалалар манбаи” (“Уюнул масоил”), “Қонунлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-л навомис”), “Фалак ҳаракатининг доимийлиги ҳақида” (“Китоб фи-л ҳаракат ал-фалака доиматун”) ва б.;

2) инсон билиш фаолиятининг фалсафий томонларига бағишланган, яъни билишнинг шакллари, боскичлари, усуллари ҳақидаги асарлар. Мантиқ (логика)нинг турли муаммоларига доир асарлари ҳам шунга киради: “Катталарнинг ақли ҳақида сўз” (“Калом фи-л ақл ал-Кабир”), “Ёшларнинг ақли ҳақида китоб” (“Китоб фил-ақл ас-сағир”), “Мантиқ ҳақида катта қисқартма китоб” (“Китоб ал-мухтасар ал-кабир фи-л мантиқ”), “Мантиққа кириш китоби” (“Китоб ал-мадҳал ила-л мантиқ”), “Исбот китоби” (“Китоб ал-бурхон”), “Силлогизм шартлари китоби” (“Китоб шароит ал-қиёс”), “Жон (руҳ)нинг моҳияти ҳақида рисола” (“Рисола фи моҳият ан-нафс”) ва б.;

3) фалсафа ва табиий фанларнинг фан сифатидаги мазмуни, тематикаси ҳақидаги асарлар: “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” (“Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф”, қисқача номи “Ихсо ал-улум”), “Фалсафа тушунчасининг маъноси ҳақида сўз” (“Калом фи маъони исм ал-фалсафа”), “Фалсафани ўрганишдан олдин ни-мани билиш кераклиги ҳақида китоб” (“Китоб фи ашё аллати яхто-жу анталлама кабл ал-фалсафа”). “Фалсафага изоҳлар”. (“Таолиқ фи-л ҳикмат”) ва б.;

4) модданинг миқдори, фазовий ва ҳажмий муносабатларини ўрганишга бағишланган, яъни математика фанлари — арифметика, геометрия, астрономия ва музикага оид асарлар: “Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз” (“Калом фи-л хийз ва-л миқдор”), “Фазо геометриясига кириш ҳақидаги қисқартма китоб” (“Китоб ал-мадҳал ила-л ҳандасат ал-вахмияти мухтасарсан”), “Астрология қоидалари ҳақида мулоҳазаларни тўғрилаш усули ҳақида мақола” (“Мақола фи-л жиҳат аллаяти яссехху алайҳо ал қавл би аҳком ан-нужум”), “Музика

ҳақида катта китоб” (“Китоб ул-мусиқа ал-кабир”), “Музика ҳақида сўз” (“Калом фи-л мусикий”), “Ритмлар туркумлари ҳақида китоб” (“Китоб ул фи ихсо-ил-ико”) ва б.;

5) модда хоссалари ва турларини, ноорганик табиатнинг, ҳайвонлар ва инсон организмнинг хусусиятларини ўрганувчи, яъни табиий фанлар — физика, кимё, оптика, медицина, биологияга бағишланган асарлар: “Физика усуллари ҳақида китоб” (“Китоб фи усул илм ат-табиат”), “Алкимё илмининг зарурлиги ва уни инкор этувчиларга раддия ҳақида мақола” (“Мақола фи вужуб саноат ал-кимё ва-р радд ала мубтилуҳо”), “Инсон аъзолари ҳақида рисола” (“Рисола фи аъзо ал-инсония”), “Ҳайвон аъзолари тўғрисида сўз” (“Калом фи аъзо ал-ҳайвон”) ва б.;

6) тилшунослик, шеърят, нотиклик санъати, хаттотликка оид асарлар: “Шеър ва қофиялар ҳақида сўз” (“Калом фи шеър ва-л қавофи”), “Риторика ҳақида китоб” (“Китоб фи-л хитоба”), “Луғатлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-л луғат”), “Хаттотлик ҳақида китоб” (“Китоб фи санъат ал-китобат”) ва б.;

7) ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш масалаларига, ахлоқ, тарбияга бағишланган, яъни ҳуқуқшунослик, этика, педагогикага доир асарлар: “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола” (“Рисола фи-т танбиҳ ала асбооб ас-саодат”), “Шаҳарни бошқариш” (“Ас-сиёсат ан-мадания”), “Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб” (“Китоб фи маойиш ва-л хуруб”), “Фазилатли хулқлар” (“Ас-сийрат ал-фазила”) ва б.

Форобийнинг илмий мероси, умуман, ўрта аср Шарқнинг маданий-маънавий ҳаётидан, табиий-илмий, ижтимоий-сиёсий масалаларидан жуда бой маълумот беради. Мутафаккир ўз асарларини ўша даврда Шарқ мамлакатларида илмий-адабий тил ҳисобланган араб тилида ёзади. Форобий шунингдек, араб ва форс тилларида фалсафий мазмундаги шеърлар ҳам ёзган.

Форобий асарлари XII—XIII асрлардаёқ лотин, қадимий яҳудий, форс тилларига, кейинчалик бошқа тилларга таржима қилиниб,

дунёга кенг тарқалган. Сўнгги асрларда кўчирилган нусхалари кўп мамлакатларнинг кутубхона ва муассасаларида сақланади. Тошкентда Беруний номидаги Шарқшунослик институтида қадимги Шарқ файласуфлари асарларидан жами 107 рисола, жумладан, Форобийнинг 16 рисоласини (арабча) ўз ичига олган “Ҳақимлар рисоалари тўплами” (“Мажмуат расоил ал-хукамо”, Кўлёмалар фонди, 2385-ин.) бор. Бу ноёб кўлёмза Форобий асарларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Тўпламдаги Форобий рисоалари 1975 йили қисман ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилди.

Форобийнинг табиий-илмий фанлар ҳақидаги қарашлари “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” асарида батафсил ёритилган. Китобда ўрта асрда маълум бўлган 30 дан ортиқ фаннинг таърифи, аҳамияти кўрсатиб берилади. Барча фанлар 5 гуруҳга ажратилади: 1) тил ҳақидаги илм (**7 бўлим** — грамматика, орфография, шеърят); 2) мантиқ ва унинг бўлаклари; 3) математика (арифметика, геометрия, оптика, астрономия, музика, оғирликлар ҳақидаги илм, механика); 4) табиатшунослик ва метафизика (**8 бўлим** — башорат қилиш, тиббиёт, алкимё); 5) шаҳар ҳақидаги фанлар — сиёсий илм, фикҳ, калом (этика, педагогика).

Фанларнинг бу таснифи ўз даврида илмий билимларни маълум тизимга солишнинг мукамал шакли бўлиб, билимларнинг кейинга ривож учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Шу нарса диққатга сазоворки, Форобий табиий ва ижтимоий фанларни вазифасидан келиб чиқиб тўғри фарқлаган. Унинг талқинича, математика, табиатшунослик, метафизика фанлари инсон ақлини билимлар билан бойитиш учун хизмат қилса, грамматика, мантиқ, шеърят каби илмлар фанлардан тўғри фойдаланишни, билимларни бошқаларга тўғри тушунтириш, яъни ақлий тарбия учун хизмат қилган. Сиёсат, ахлоқ, таълим-тарбияга оид билимлар эса кишиларнинг жамоаларга бирлашувини, ижтимоий ҳаётга тегишли қоидаларни ўргатади.

Унинг илмий ва маданий мероси таъсири остида дунёнинг жуда кўп маданият вакиллари, жумладан, Низомий Ганжавий, Шота Руставели, Носир Хисрав, Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Григор Тативаци, Иоане Петритси, Роджер Бекон, Сичер Брабантский ва бошқа юзлаб фан фидойилари шаклланган, ўзлигини англаб, мустақил ижод йўлини топиб олганлар.

Таниқли форобийшунос академик М.Хайруллаев ўзининг “Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири” асарида Форобий асарлари турли мамлакатлардаги машҳур шаҳарлар: Санкт-Петербург, Москва, Тошкент, Боку, Қозон, Қоҳира, Байрут, Дамашқ, Истанбул, Берлин, Лондон, Париж, Мадрид, Нью-Ёрк, Ҳайдаробод, Исфакон, Бомбей, Техрон ва бошқа кўплаб шаҳарларнинг катта кулбоналарида, давлат ва шахсий қўлзма фондларида сақланиб, эъзозланиб келаётганлиги ҳақида ёзади. Форобийнинг социологик, ижтимоий-фалсафий, табиий-илмий, тарбиявий-тиббий қарашлари, назарий хулосалари кенг қамровли ва ранг-баранг бўлиб, моҳият мазмунига кўра нафақат ўз замонаси учун, балки ҳозирги даврда ҳам жуда аҳамиятлидир.

Форобий тимсолида миллий тафаккуримиз умумбашарий миқёсга кўтарилди, яъни Форобий фалсафаси ўзидан олдинги умумбашарият мантикий тафаккурининг чўққиси – Аристотелнинг борлиқни идрок этиш даражасига етишиб, ундан илгарилаб кетди. Унинг, айниқса, “Фозил одамлар шаҳри” асари жуда машҳурдир. Форобий талқинида “Инсонлари ҳақиқий саодатга эришиш йўлида бир-бирига ёрдам бериш учун бирлашган шаҳар”. Ҳар бир инсон Ҳақ олдидаги масъулиятини тўғри англаб, камолот сари ўзи интилар экан, ўзгаларнинг ҳам худди шундай интилишига кўмакдош бўлишга астойдил уринса, натижада “фозил шаҳар” (жамият, миллат, мамлакат) вужудга келади.

Форобийнинг ижтимоий-фалсафий фикрлари ўзининг кенг қамровли, теран ва мазмундорлиги билан гуманистик хусусиятга эга.

Масалан, у “**Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари**” деб номланган асарида Арасту томонидан илгари сурилган, инсон, энг аввало, ижтимоий ҳодиса, деб таърифланган ғояни янада аниқлаштириб, қуйидагиларни ёзади: “Ҳар бир инсон, ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришиш учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди ва уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёжи туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда, уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришуви учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди”. Эътибор беринг, муҳтарам ўқувчи, бу фикрларнинг замирида фалсафанинг бош муаммоси бўлган баҳсли масала — инсоннинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва етукликка эришуви ҳақида сўз бормоқда. Энг муҳими, бу жараёнда жамоатнинг роли ва аҳамияти тўғрисида аниқ ва лўнда фикр билдирилмоқда.

Форобий ўзининг “Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида” ва бошқа асарларида ахлоқ фалсафаси, жумладан, ахлоқий тарбиянинг муҳим муаммоларини ҳал қилишга ҳаракат қилади. Мутафаккирнинг ахлоқ ва унинг асосида ёш авлодга тарбия бериш ғоялари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, аксинча, ахлоқий тарбиянинг янги усул ва қоидаларини ишлаб чиқиш ва уларни такомиллаштиришда жуда катта аҳамият касб этади¹⁹.

Форобий ахлоқ тушунчасини кенг маънода талқин қилар экан, бутун инсонларни, уларнинг дини, эътиқоди, ирқи, тилидан қатъий назар, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка чақиради. Дунёда бир бутун ягона инсон жамоасини шакллантиришни ва барча фуқароларнинг манфаатларини бирдек кўзлаб фаолият кўрсата

¹⁹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

олишини орзу қилади. Ўз даврида ажойиб орзу-истаклар ва ғояларни илгари сурган Форобийнинг дунёда ягона жамият барпо қилиш тўғрисидаги фикрлари ҳам кейинчалик дунёнинг жуда кўп мутафаккирлари, жумладан, немис файласуфи **И.Кант** томонидан ҳам илгари сурилган эди. Форобий илгари сурган, шунингдек, дунё олимлари томонидан ҳам мақсадга мувофиқ деб топилган “дунёда ягона фуқаролик жамияти”ни таркиб топтириш ҳақидаги ғоялари устида жиддийроқ бош қотирсак, бу ғоянинг бугунги кунда нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлиги равшан бўлади.

Улуғ алломанинг бу қарашлари бугунги кундаги **“фуқаролик жамияти”** тушунчасини мукаммал ифодалайди²⁰.

Форобий мусиқани, инсонда юксак ахлоқ намуналарини шакллантирувчи, унда эстетик дид ва гўзаллик туйғуларини уйғотувчи ва ҳатто инсон сиҳат-саломатлигига ҳам ижобий таъсир кўрсатувчи восита деб таърифлаганлиги бизга маълум. Аллома мусиқа асбобларини шахсан ўзи ясар ва уларни кўча-кўйларда, бозорларда, одамлар тўпланиб, гурунглашиб ўтирган вақтларида чалиб, уларда завқ-шавқ, ҳис-туйғуларни уйғотиб, кайфиятларини кўтарар эди. Унинг мусиқага бўлган муҳаббати, ижрочилик маҳорати шу даражада оммабоп, халқ ҳаётига яқин эдики, у турли ривоятларнинг тўқилишига сабаб бўлган.

Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билганлиги ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, “Ал-Муаллим ас-соний” — “Иккинчи муаллим” (Аристотелдан кейин), “Шарқ Арастузи” деб юритилган.

Абу Наср Форобий рисоласи ҳам тригонометриянинг ривожланишига ҳисса қўшди. Бу ерда асосий янгилик шундаки,

²⁰ Муҳаммаджон Имомназаров. Маънавиятнинг ривожланиш тарихи. 2008. [https://www.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/manaviyat/Ma'naviyatning%20rivojlanish%20tarixi%20\(M.Imomnazarov\).pdf](https://www.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/manaviyat/Ma'naviyatning%20rivojlanish%20tarixi%20(M.Imomnazarov).pdf)

Форобий синус, косинус, синус-ферзус, тангенс, котангенс чизиқларни бир хил радиусли доимий айлана доирасида кўриб чиқди. Аллома улар орасидаги бир қатор муносабатларни кашф этди, баъзи оддий фазилатларни аниқлади. Мутафаккир тригонометрик жадвалларни яратишда муҳим аҳамиятга эга бўлган бир даражали ёйнинг синуси ва косинусини аниқлашда сезиларли ютуқларга еришди. Абу Наср Форобий ана шу тригонометрик маълумотлар ва бошқа қўшимча математик материалларга асосланиб, “Алмагест”да кўриб чиқилган астрономия ва география масалаларини математик усулда эчишнинг энг осон йўллариини таклиф қилади. “Табиат сирлари китоби ва геометрик фигуралар деталлари ҳақидаги маънавий найранглар” геометрик яшаш масалаларини саралаб, тизимлаштирди. Қурилишнинг юздан ортиқ усуллари мавжуд. Буларга парабола яшаш, бурчакни триангуляция қилиш, кубни икки баробарга ошириш, мунтазам кўпбурчаклар яшаш, кўпбурчаклар яшаш, ясси шаклларни ўзгартириш ва бошқалар қиради.

Яна маълумки, у “Башоратли геометрияга кириш” номли рисола ёзган, аммо унинг асари бизгача этиб келмаган. Шу нуқтаи назардан, Абу Наср Форобий кўп ўлчовли мавҳум геометрия ғоясини биринчилардан бўлиб илгари сурган деб айтишга асос бор. Маълум бўлишича, устознинг бу рисоласини математик тарихчилар машҳур Хуросонлик математиги Абдул-Уафага ёзган экан. Абу Наср Форобий арифметика соҳасида “Назарий арифметикага қисқача кириш” номли асар ёзган. Унинг кўпгина асарларида математик мантиқ элементлари мавжуд. Абу Наср Форобийнинг математик ғоялари ва меросини Абу ал-Вафо, Абу Али ибн Сино (Авиценна), Абу Райҳон Беруний, Умар Хайём, Рожер Бекон каби шарқ алломалари ўрганган. У Леонардо да Винчи каби Европа олимлари томонидан кенг қўлланилган. Абу Наср Форобийнинг физика соҳасидаги ажойиб асари “Вакуумда” деб аталади²¹.

²¹ М. Н. Ҳасанов. “Абу Наср Форобийнинг жаҳон илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссаси ва унинг бугунги кундаги аҳамияти” 2022 йил.

Форобий инсоннинг амалий фаолияти учун табиий фанларнинг аҳамиятини яхши тушунади. Бундай фанларни у реал нарсалар ҳақидаги илмлар деб атайди. У юнон табиатшунослари Эвклид, Птолемей, Гален китобларига ёзган шарҳларида, ўзининг геометрияга доир китобида антик дунё, ўрта аср математик ғояларининг йирик билимдони сифатида майдонга чиқди, математиканинг бир қанча мураккаб категориялари ва мавҳум тушунчаларини илмий нуқтаи назардан ҳал этиш йўллари кидирди, хусусан сон ҳақидаги эҳтимоллик назарияси тўғрисидаги ғояларни бойитди.

Форобий “Юлдузлар ҳақидаги қондаларда нима тўғри ва нима нотўғрилиги тўғрисида” рисоласида осмон жисмлари билан ердаги ҳодисалар ўртасидаги табиий алоқаларни, хусусан булутлар ва ёмғирлар пайдо бўлишининг Қуёш иссиқлиги таъсирида буғланишга сабабий боғлиқлигини ёки Ой тутилиши Ернинг Қуёш билан Ой ўртасига тушиб қолишига боғлиқ эканлигини кўрсатган эди. Бу билан у осмон жисмларига қараб “фол очувчилар”ни фол қилди. Форобий арзон металлларни қимматбаҳо металлларга айлантиришга уринувчиларни (қ. Алкимё) танқид қилиб, кимёга табиий илмларнинг бир қисми сифатида қаради. Форобий табиблик билан бевосита шуғулланмаган бўлса-да, назарий тиббиётни яхши билган. Унинг тиббий қарашлари “Инсон аъзолари ҳақида” рисоласида баён қилинган. У инсон аъзоларини, турли хил касалликлар сабабини, уларнинг пайдо бўлиш шароитларини алоҳида-алоҳида ўрганишни, организмнинг саломатлигини тиклаш учун керакли озиқ-овқатларга эътибор беришни қайд этади. Инсоннинг руҳий ва жисмоний ҳолати ташқи омиллар, муҳит таъсирига боғлиқлигига эътибор беради. Унинг тиббиёт вазифаси, мақсади ҳақидаги қарашлари Ибн Синонинг бу ҳақдаги қарашларига катта таъсир кўрсатди.

Форобий дунёқарашининг шаклланишига асосан Шарқнинг қадимги илғор маданияти анъаналари, араб халифалигига қарши халқ ҳаракатлари, ўрта аср табиий-илмий тафаккур ютуқлари,

Юнонистоннинг фалсафий мероси таъсир кўрсатди. Форобий аввалам-бор Аристотель таълимотини тиклаш, асослаш ва илғор томонларини сўнгги илмий ютуқлар асосида ривожлантиришга ҳаракат қилиб, Шарқ аристотелизм оқимини вужудга келтирди. Бу оқимнинг услуби, муҳим масалалари, категорияларини ишлаб чиқди.

Форобийнинг фалсафий таълимоти моҳият-эътибори билан анъанавий илоҳиёт – каломдан тубдан фарқ қилиб, илмий ғоялар билан йўғрилгандир. Форобий фалсафасига кўра, олам ягона мавжудотдан иборат, ягона вужуд-вужуди вожиб, яъни азалий вужуд – биринчи сабаб ҳамда вужуди мумкин — яратилган, келиб чиққан вужудлар натижаларидан иборатдир. Аллоҳ – азалий вужуд (вужуди вожиб) ҳамма нарсанинг ибтидоси, барча вужудлар – вужуди мумкин ундан аста-секинлик билан поғонама-поғона келиб чиқади, бунинг сўшти поғонаси моддадир. Унинг фикрича, табиат модданинг турли шакллариининг пайдо бўлиши, сабаб-оқибат муносабатлари асосида, муайян изчиллик ва зарурат бўйича кечадиган тадрижий жараёндир. Форобий **“Масалалар моҳияти”, “Ўзгарувчан нарсалар ҳақида”** рисоаларида модда фазода ҳам, вақтда ҳам чекланмаган, интиҳосиз деган фикрни илгари суради. Шу тарзда пантеизмнинг Шарқцаги кўриниши вужудиюн таълимотини янги ғоялар билан бойитди.

Борлиқнинг келиб чиқиши ҳақида Форобий таълимотида – мавжудот 4 унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топади; осмон жисмлари ҳам шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Моддий жисмларнинг ўзаро фарқ қилишига сабаб, уларнинг ибтидосидаги унсурларнинг турлича бўлишидир: олов — иссиқлик сабаби; сув — совуқлик, намлик; тупроқ — қаттиқлик сабаби. Форобий бу-тун мавжудотни сабаб ва оқибат муносабатлари билан боғланган 6 даража (сабаб)га бўлади: Аллоҳ (ас-сабаб ал-аввал), осмон жинслари (ас-сабаб ас-соний), ақл (ал-ақл ал-фаол), жон (ан-нафс), шакл (ас-сурат), материя (ал-модда). Булардан Аллоҳ

— вужуди вожиб, яъни зарурий мавжудликдир, қолганлари эса — вужуди мумкин, яъни имконий мавжуд нарсалардир. Булар бир-бирлари билан сабабий боғланган.

Форобий билиш жараёни ҳар 2 босқичга боғлиқлигини, ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Форобий “Ақл маънолари ҳақида” рисоласида ақл масаласини чуқур талқин қилади. У ақл бир томондан, руҳий жараён, иккинчи томондан, ташқи таъсир – таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқдиради. Форобий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват – руҳий куч билан боғлиқ.

Форобийнинг ақл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантиқ (логика) илми муҳим ўрин тутди. “Мантиқ санъати кишига шундай қонунлар ҳақида маълумот берадики, – деб ёзган эди у, – бу қонунлар воситасида ақл чиниқади, инсон соғлом фикр юритишга ўрганади”. Форобий мантиқ илми билан грамматика ўртасидаги муштаракликни қайд этади: мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабидир. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани каби, мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғрилаб туради.

Форобий логикаси мусулмон Шарқидаги сўнгги мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди. Форобийнинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари унинг инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади, унга бўйсундирилгандир. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантиқли бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эғалик билан яқунланиши керак.

Форобий ақлли инсон ҳақида гапириб бундай ёзади: “Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истеъдодга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб

топиш учун зеҳн-идрокка эга бўлганларни ақлли деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим”.

Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари — давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар камраб олинган.

Ривоят қилишларича, дарвешона кийинган Форобий Ҳалаб шахрининг кўчаларида мусиқа чалиб юрганлиги ҳақида шахар ҳукмдорига кимдир хабар етказди. Шаҳар ҳукмдори бу дарвешни хузурига келтиришларини буюради. Чопарлар Форобийни ҳукмдор хузурига етаклаб келганларида, шахар ҳукмдори ўз яқинлари билан кайфу сафо қилиб ўтирган бўлади.

Ҳукмдор келтирилган дарвешга қараб:

– Айтишларига қараганда сен мусиқа асбобларини жуда яхши чалар эмишсан, шу тўғрими? – деб сўрайди.

– Демак, улар адашмаганлар, – деб жавоб беради Форобий.

– Ундай бўлса, – дейди ҳукмдор, – сен шундай мусиқа чалгинки, биз ўтирганлар хоҳлаб кулиб юборайлик, таналаримиз ҳам ларзага келсин.

– Хўп бўлади, – деб Форобий ичак узди мусиқа чалиб, ҳаммани кулдиради.

– Энди, – дейди ҳукмдор, ўзини кулгидан зўрға тўхтатиб, – сен бизларни йиғлатиб юборадиган мусиқа чалиб бер.

– Буйруғингиз мен учун вожиб, – деб Форобий шундай мунгли мусиқа чаладики, ўтирганларнинг барчаси йиғлашга тушади. Йиғидан ўзини зўрға тўхтата олган ҳукмдор, кўзларини артиб, яна дарвешга юзланиб дейди:

– Офарин. Энди кўлингдан келса, мусиқа чалиб, бизларни ухлатгил, бироз дам олиб, ўзимизга келиб олайлик. Шунда Форобий бошқа бир мўъжазгина мусиқа асбобини қўлига олиб, шундай

майин, нафис товушда мусиқа чаладики, ўтирганларнинг барчаси уйқуга кетганидан фойдаланиб, бир варақ қоғозга қуйидагиларни ёзиб, саройдан чиқиб кетади: “Сизларни кулдириб, йиғлатиб, кейин ухлатиб, мусиқа чалган дарвеш аслида Форобий эди”.

Уйқудан чўчиб уйғонган ҳукмдор варақдаги ёзувга кўзи тушиб, мусиқа чалган дарвешни топиб, зудлик билан уни яна саройга келтиришларини буюради. Чопарлар қанчалик қидирмасинлар, дарвешни топишнинг иложи бўлмайди. Чунки бу вақтда Форобий шаҳардан чиқиб кетишга улгурган эди.

Абу Наср Форобий ҳақида ривоятлар талайгина. Бу, ўз навбатида, буюк алломанинг нақадар оддий, камтарин инсон бўлганлигидан ҳамда унинг доимо халқ ичида камтарона ҳаёт кечирганлигидан далолат беради.

Абу Наср Форобий ва унинг шогирдларининг илм-фан ривожига ролини белгилаб, илмий меросни синчиклаб ўрганиш жуда муҳим ишдир. Афтидан, олимлар бу ҳолатни анчадан бери билишган. Шунинг учун ҳам бутун дунё олимлари Форобий меросини 1000 йилдан ортиқ вақтдан бери ўрганиб келмоқда. Улардан Ибн ан-Надим (995), Ал-Байҳақий (1169), араб ва форс тилларида ижод қилган Ибн ал-Кифти (1248), Ҳожи Халифа (1657), Венике (1484), Самерариус (1638) лотин ва француз тилларида ёзган. Генрих Цутер (1902), Георг Сартон (1927), С.Н. Григорин (1958), ўзбек тилида ёзилган М. Хайруллаев (1963) асарлари шулар жумласидандир.

Шарқ Уйғониш даврининг буюк мутафаккири **Абу Райхон Беруний** (973-1048) – Хоразм заминида таваллуд топган. Бу серқирра олим астрономия, тарих, тиббиёт, риёзиёт, жуғрофия, геодезия, метеорология, этнография, фалсафа, филологияга оид **160** га яқин асарлар яратган. Бу асарлар Беруний номини жаҳонга таратди. Шунингдек, унинг ҳикоялар, шеърлар битганлиги ҳам маълум. Беруний ўрта асрда биринчи бўлиб глобус яратди. У араб, форс, ҳинд туркий тилларни мукаммал билган. Унинг **“Фармакогнозия”**,

“Геодезия”, “Ҳиндистон”, “Минерология”, “Маъсуд қонуни”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарлари ўзбек ва рус тилларига таржима қилинган.

Беруний ўз даврининг юксак билимдони сифатида бир қанча тилларни мукаммал ўрганди. Жумладан, қадимги хоразм тилидан ташқари, араб, форс, суғд, юнон, сурёний ва қадимги яхудий тилларини пухта ўрганиш баробарида ушбу тилда ёзилган китобларни ўқий олган ва бу орқали илмий салоҳиятини янада оширган²².

Абу Райхон Беруний илмий асарларидан бирида ёзишича, у Хоразмда яшаган даврида, **990** йиллардан бошлаб Кот шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун ўзи астрономик асбоблар ихтиро этган. Хоразм зодагонлари орасида тахт учун бошланган курашлар олимнинг бу илмий ишларини давом эттиришга имкон бермаганлиги боис, 22 ёшида ватанини ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди ва бир қанча вақт Каспий денгизининг жануби-шарқий соҳилидаги Журжон шаҳрида муҳожирликда яшади. Сўнг қадимги Рай шаҳрига борди, 998 йиддан кейин яна Журжонга келди ва бу ерда ўзининг иккинчи устози табиб, астроном, файласуф Абу Саҳл Исо ал-Масихий билан танишиб, ундан таълим олди. Беруний “Осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия” (“қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) асарини Журжонда муҳожирлик даврида ёза бошлаган ва 1000 йилда тамомлаган. “Осор ал-боқия” Берунийга жуда катта шуҳрат келтирди, уни фаннинг ҳамма соҳасига қизиқувчи буюк олим эканини кўрсатди. Бундан ташқари Беруний Журжонда астрономия, нетрология тарихига оид **10** дан ортиқ асар ёзди. Беруний Хоразмнинг янги ҳукмдори Абу Аббос Маъмун II ибн Маъмун томонидан мамлакатнинг янги пойтахти Урганчга чақиртирилди. Хоразмшоҳ томонидан жуда катта иззат-иқром билан қабул қилинди. Беруний Урганчда Маъмуннинг бевосита

²² Д.Тожиев, Абу Райхон Берунийнинг илмий хазинаси тарихига бир назар. Ўзбекистон миллий университети. 2020 йил.

рахнамолигида вужудга келган илмий марказда фаолият кўрсатди.

Хоразмнинг Маҳмуд ғазнавий томонидан босиб олиниши Беруний ҳаётини хавф остига қўяди. У Хоразмшоҳ саройидаги барча олимлар билан бирга ғазна шахрига асир қилиб олиб кетилади. Берунийнинг **1017-1048** йилларда Ғазнада кечирган ҳаёти, бир томондан ниҳоят оғир кечган бўлса, иккинчи томондан, унинг илмий фаоли-яти учун энг маҳсулдор давр бўлди. Берунийнинг “Хоразмнинг машҳур кишилари” асари ҳам шу даврда яратилган. Унинг муҳим астрономик-географик асари “Таҳдид ниҳоёт ал-амония ли тасҳиди масофат ал-масокин” (“Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг охириги чегараларини аниқлаш” — “Геодезия”) 1025 йилда ёзиб тугатилган. Берунийнинг “Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар” асари ҳам 1029 йил ғазнада ёзилган. Асарнинг форсча, арабча нусхалари бизгача етиб келган. Унда ўша замон астрономияси билан боғлиқ бўлган бир қанча фанлар ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Берунийнинг “Ҳиндистон” номли машҳур йирик асари “Таҳқиқ мо ли-л-Ҳинд мин маъқуда мақбула фил-ақл ав марзула” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби”) 1030 йилда ёзилган бўлиб, бу шоҳ асар ғарб ва Шарқ олимлари, шу жумладан, ҳозирги замон ҳинд олимлари томонидан юксак баҳоланган. Академик В. Р. Розен “Шарқ ва ғарбнинг қадимги ва Ўрта асрдаги бутун илмий адабиёти орасида бунга тенг келадиган асар йўқ”²³, деб баҳо берган. Маҳмуд ғазнавийнинг Ҳиндистонга қилган юришларидан бирида шоҳга ҳамроҳ бўлган Беруний, у ерда санскрит тилини пухта ўрганиши ҳинд маданияти адабиёти ва Ҳиндистоннинг ўша давр олимлари билан яқиндан танишишга ҳамда бу мамлакат ҳақида ўлмас асар яратишга имкон берди. “Ҳиндистон” асари ёзиб тугатилган йили Маҳмуд ғазнавий вафот этди ва унинг ўрнига тахтга ўғли Масъуд ўтирди. Бу даврда Берунийнинг аҳволи анча яхшиланди. Астрономияга оид “Масъуд қонуни” асарини султон Масъудга бағишлади. Ўша аср

²³ Абу Райҳон Беруний. <https://e-tarix.uz/shaxslar/141-abu-rayhon-beruniy.html>

олимларидан бири Ёкутнинг ёзишича: “Масъуд қонуни” китоби математика ва астрономия бўйича унгача ёзилган ҳамма китоблар изини ўчириб юборган”.

Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Сайдана”, “Қонуни Масъудий” каби асарлари билан ижтимоий-гуманитар фанлар ва табиатшунослик илмлари ривожини юқори босқичга кўтарди.

Масалан, **1036–1037** йилларда Беруний ўзининг “Қонуни Масъудий”ни ёзади. Асарнинг тўлиқ номи “ал-Қонун алМасъудий фил хайъа ван нужум” (“Астрономия фанида Масъуд исмига ёзилган қонун”) шундай аталади. Асар 12 мақоладан (китобдан) иборат бўлиб, унга ўнлаб янги маълумотлар киритилган. Асарда космология, сферик астрономия, тригонометрия, математик география масалалари ва қадимги халқларнинг йил ҳисоблари таҳлили берилган. Яна бир хулоса шуки, Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарини 1000 йилда ёзган ва унда аллома анчайин ёш бўлган. “Қонуни Масъудий” асари ёзилган вақтда эса олим анчайин билимлар ва тажрибаларни ўзлаштирган эди. Шу сабабдан ҳам бу асар “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарини бир қадар тўлдирилган кўриниши дейиш ҳам ўринли бўлади

Юқорида кўрсатиб ўтилган катта ҳажмдаги асарларидан ташқари астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, тиббиёт, тарих, филология масалаларига оид қатор рисоалар яратди ва санскрит тилидан арабчага, араб тилидан санскрит тилига таржимлар қилди, бадий ижод билан ҳам шуғулланиб шеърлар ёзди. “Астрологияга кириш”, “Астрономия калити”, “Жонни даволовчи қуёш китоби”, “Икки хил ҳаракатнинг зарурлиги ҳақида”, “Кўпайтириш асослари”, “Птолемей “Алмагест”нинг санскритчага таржимаси”, “Фойдали саволлар ва тўғри жавоблар”, “Фарғоний

“Элементлар”ига тузатишлар”, “Турклар томонидан эҳтиёткорлик”, “Оқ кийимлилар ва карматлар ҳақида маълумотлар”, “Шеърлар тўплами”, “Ал-Муқанна ҳақидаги маълумотлар таржимаси”, “Ибн Сино билан ёзишмалар” шулар жумласидандир.

Беруний қадимги юнон илми ва унинг вакиллари **Аристотель, Платон, Птолемей, Евклид** кабиларнинг асарлари, ҳинд олимлари, мусулмон олимлари ал-Хоразмий, Фарғоний, Баттоний, Розий, Абу Таммам, ибн Кайсум, Абу Маъшар асарлари билан яқиндан таниш бўлган, уларга шарҳлар, изохлар, тузатишлар, раддиялар ёзган. Унинг илмий мероси ғоят ранг-баранг бўлиб, тиббиёт фанига, астрономия фанига хизмати жуда каттадир. Беруний ўз илмий асарларида дунё-нинг тузилиши масаласида Птолемей системасига суянса ҳам, ернинг ҳаракати ҳақида Беруний: “Ернинг ҳаракатсизлиги (масаласи) астрономия фанининг асосий масалаларидан бири бўлиб, бу ҳақда юз берадиган шубҳаларни ечиш қийин”, деб ёзади. Осмон жисмларини геометрик тушунтириш асосида Беруний Коперникдан бир неча аср аввал Ерни коинотнинг маркази деб билувчи геоцентрик ва қуёшни коинот маркази деб ўргатувчи гелиоцентрик тизим тенг кучга эга, деган хулосага келади. “Геодезия” асарида Беруний геоцентризм билан боғлиқ бўлган баъзи бир назарияларнинг тўғрилигига шубҳа билан қараганини очикдан-очик баён этади. Беруний ҳаракат траекторияси ва осмон ёритқичлари шаклининг эллипсоид эканлиги ҳақида биринчи бўлиб фикр юритган олимлардан бўлиб, жойларнинг географик узоклигини, кенглигини аниқлаш йўллари танлаб олишда новатор ҳисобланади. У тригонометрияни, геометрияни кенг қўллаш орқали ўзидан олдинги астрономларга нисбатан анча аниқ натижаларга эришди. Турли жойларнинг географик кенлиги ва узоклигини аниқлашда Беруний эришган натижалар ҳатто ҳозирги замон олимларини ҳам ҳайратда қолдиради. Буюк олим Ер юзасининг ҳар

бир қисми ўзининг узоқ тарихий тараққиётига эга эканлигини қайд этади. Марказий Осиёнинг баъзи бир минтақалари, шу жумладан, Амударё водийсининг геологик ривожланишини биринчи марта жиддий ўрганишга ҳаракат қилган ҳам Берунийдир. Унинг Амударё водийсининг геологик ўтмиши ва Орол денгизининг пайдо бўлиши ҳақидаги хулосалари ўша замоннинг энг муваффақиятли геологик таҳлилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Олим “Денгизлар куруқликка, куруқликлар эса денгизга айланади” деган назарияга суянади. Берунийнинг фойдали қазилмалар қатламининг пайдо бўлиши, жинслар емирилишининг аҳамияти, тоғ жинсларининг нураши кабилар ҳақидаги хулосалари катта илмий аҳамиятга эгадир. У тоғларнинг пайдо бўлиши ва йўқ бўлиб кетиши табиий омиллар асосида юз беришини талқин этувчи назарияни олға суради.

Беруний Аристотелнинг натурфилософияси билан бевосита шуғулланиши натижасида Аристотель қарашларига танқидий ёндашиб, ҳатто заиф томонларини танқид этиш даражасига бориб етди.

Берунийнинг Аристотелга муносабати ибн Сино билан ёзишмасида ўз ифодасини топган. Уларнинг ёзишмалари асосан Аристотелнинг “Фазо ҳақида” ва “Физика” асарлари бўйича олиб борилган эди. Беруний Аристотелни қадимги дунёнинг энг қомусий етук олими деб зўр ҳурмат билан тилга олади.

Берунийнинг бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисида тахмини унинг илмий ютуқларидан бири ҳисобланади.

Олимнинг фикрлари, бир томондан, Марказий Осиё, қадимги юнон ва ҳинд мутафаккирларининг илғор анъаналарини ижодий ривожлантирган бўлса, иккинчи томондан, Берунийнинг етуклиги тафаккур доирасининг кенглигидан далолат беради. Бу ерда Беруний кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши ҳақида рационализм позициясида турганини кўрамиз. Беруний инсонлар ўртасидаги тавофут борлиги ҳақида гапирар экан, у фақат ташқи фарқлар

тўғрисида фикр юритган. Лекин кишиларнинг ички тузилиши ва ташкил топиши, унинг фикрича, барчада умумийдир. У инсон билан маймун ўртасида ўхшашлик борлигини қайд этади.

Беруний ўзининг “**Ҳиндистон**” асарида Ҳиндистоннинг табиати, тарихи, географияси, этнографияси, маданияти, фанлари, динлари, урф-одатлари, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва халқлари ҳақида бир қатор муҳим ҳамда асосли маълумотларни келтириб ўтган²⁴.

Мазкур асарда мутафаккир олим мусулмонлар билан ҳиндларнинг урф-одатлари ўртасидаги фарқларни таҳлил қилиб, улар географик шароитларга боғлиқ деган фикрни илгари сурди, географик омилнинг ролини таҳлил қилишни давом эттириб, ҳатто тилларнинг турличалиги ҳам географик шароитларга боғлиқ деб қаради. “Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-бирларидан узоқ туриши”дир.

Олим ўзининг “Ҳиндистон” асарида “халқлар ўртасида тортишиш ва талашиш кўп”, деб афсусланиб ёзган эди. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий-тадқиқот ишлари халқлар ўртасидаги дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эдш. Бундан кўриниб турибдики, Беруний маданий ҳамкорлик ва илм-маърифатнинг кенг тарқалишига катта эътибор берди.

“Ҳиндистон” асарининг бир боби сайёраларнинг ўртача ўрнини ҳисоблашга ажратилган бўлса, бошқа бир боби Куёш ва Ойнинг ерга нисбатан жойлашиши, уларнинг бир-биридан узоқлиги, ҳажмларига бағишланган.

Беруний “Ҳиндистон” асарида энг кизиқарли ва муҳим этнографик маълумотларни келтирган. Жумладан, Наврўз байрами (203 – 204-б.) ва Йаздигард эраси тушунтирилган. “Ҳиндистон” асарида Суғд оташпарастлари ҳақида фақат икки марта эслатилган: биринчи гал уларнинг космографик тасаввурлари қисқача баён қилинган (124

²⁴ А.Қаюмов. Беруний ва адабиёт. <https://n.ziyouz.com/books/adabiyotshunoslik/Aziz%20Qayumov.%20Beruniy%20va%20adabiyot.pdf>

– 125-б.) ҳамда улардаги Синд ва Амударёнинг бошланиш ерлари ҳақидаги тасаввурлари чалкаш эканлиги таъкидланган (130- б.). Хоразм ва хоразмийлар ҳақида ажабланарли даражада жуда кам: фақатгина оғирлик ўлчами ҳақида қисқача хабар келтирилган (79-б.). Славянлар, тибетликлар ва хазарлар ҳақида шимол дарёларининг улар юртларидан ўтиши муносабати билан ёдга олинган (128-129-б.). Славянлардаги маййитнинг ёндирилиши ҳақида ёзар экан, (283-б.) бу воқеани Беруний “бизнинг замон”да деб эслаган.

Табиийки, “Ҳиндистон” асаридаги этнографик маълумотларни тўла тавсиф қилишнинг имкони йўқ, албатта. Ушбу китоб нихоятда этнографик маълумотларга бой бўлиб, уларни тўлақонли шархлаш учун туркум рисоалар яратиш талаб этилади. Ҳиндистон халки этник тарихи ва этномаданиятини ёритиш учун ушбу асар энг муҳим манбалардан бири десак, асло муболаға бўлмас. Демакки, жаҳон цивилизацияси равнақиға ўзининг буюк илмий кашфиётлари билан салмоқли ҳисса қўшган, Ўрта Осиё биринчи Уйғониш (Ренессанс) даврининг етук намояндаси қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асаридаги бой этнографик маълумотлар ҳиндларнинг тарихи ва этномаданиятини теранроқ ўрганиб, янада салмоқли ва тўлақонли илмий-тадқиқотлар яратишда энг қимматли ва ноёб манбалардан бири ҳисобланади.

Шу ўринда қайд этиш лозимки, Беруний “Ҳиндистон” асарида Америка қитъаси мавжудлиги тўғрисидаги фаразини келтириб, қайд этадики: “Ернинг чораги маъмурадир. Маъмурани Ғарб ва Шарқ томондан Муҳит денгизи (Атлантика ва Тинч океани) ўраб туради. Бу Муҳит океани, Ернинг обод қисмини денгизларнинг нариги томонида бўлиши мумкин бўлган қуруқлик ёки одам яшайдиган ерларда иккала ёқдан (Ғарб ва Шарқдан) ажратиб туради”²⁵.

²⁵ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. (Ҳиндистон). Арабчадан А.Расулов, Ю.Ҳакимжонов, Ғ.Жалолов таржимаси. Сўзбоши ва изоҳлар А.Ирисовники. Масъул муҳаррир Ғ.Жалилов ва А.Ирисов. – Т.: “Фан”, 1965. – Б.158.

Беруний “Ҳиндистон” китобида бутун шарқ мамлакатларида машхур бўлган “Калила ва Димна” китоби тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтирган.

Беруний мазкур асарда маймунлар тўғрисида ҳиндларда ажойиб бир тасаввур борлигини ҳикоя қилади. Унинг ёзишича: *“Ҳиндлар маймунларни Рамнинг шайтонларига қарши урушида унга ёрдам кўрсатгани учун қиёфаси ўзгариб қолган инсонлар деб билганлар. Гўё Рам бир неча қишлоқларни маймунлар учун бериб қўйган. Қаҳкинд деб аталган тоғ ана шу жойлардир. (“Қаҳкинд” — маймунлар тоғи демакдир.) Маймунлар яшайдиган жойларга адашиб кириб қолган одам Рамнинг шеърини ва дуоларини ўқиб берса маймунлар унга қулоқ соладилар, йўл кўрсатадилар, унга озуқа ва ичимликлар берадилар, деган эътиқод бор. Беруний агар бундай ахвол ҳақиқатан юз берадиган бўлса, у фақат ашула ва музика таъсири остида бўлади”*, деб изоҳлайди²⁶.

Алломанинг бу асари ҳақида Ҳиндистоннинг собиқ бош вазири Жаваҳарлаъл Неру “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” асарида ёзадики: “Беруний юнон фалсафасини ўрганиб, ҳинд фалсафасини мутолаа қилиш учун санскрит тилини ўргана бошлади. Беруний ҳинд ва юнон фалсафасини бир-бирига солиштириб. буларда мавжуд бўлган умумийликни кўриб, ҳайратда қолди. Берунийнинг китоби далилий материалларни камраб олиш билан бирга, у уруш, талон-торож, оммавий қирғинлар бўлишига қарамай, фан аҳллари ўз ишларини давом эттирганликларини кўрсатиб беради. Икки орани нафрат ва худбинлик кайфиятлари бузиб турган пайтларда ҳам Беруний бегона одам бўла туриб, бу ўлка кишилари аҳволини тушунтиришга ҳаракат қилади”²⁷. Неру ўз асарида ҳинд фани, маданияти, тарихи ҳақида ўзи нинг қимматли фикрларини ёзиб қолдирган мутафаккирларни ҳам ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олган.

²⁶ А.Қаюмов. Беруний ва адабиёт. <https://n.ziyouz.com/books/adabiyotshunoslik/Aziz%20Qayumov.%20Beruniy%20va%20adabiyot.pdf>

²⁷ Неру Дж. Открытие Индии. – М., 1965. – С.246 – 247

Беруний Ҳиндистон билан 30 йил шуғулланган. У Ҳиндистон сафарида кўрган-билганлари, қадимий ҳинд манбаларида муталаа қила олганларини ва одамлардан суриштириб улгура олганларини ҳаммасини йиғиб, салмоқли бир асар ҳолига келтирган. Унинг фикр-мулоҳазалари, ўткир мантиқий ҳулосалари киши ақлини ҳайрон қолдирар даражада диққатга сазовор эди. Ҳинд сиёсатдони ва давлат арбоби Маҳатма Ганди Беруний ҳақида шундай дейди: “Ҳали дунёда ҳеч ким ҳинд халқини, унинг қадим ва бой маданиятини Берунийчалик тарғиб қилмаган. Бинобарин, ҳинд халқи бир жамоа, унинг дўсти Абу Райҳон Беруний ҳам бор. Биз ҳамиша унинг илғор тафаккури олдида бош эгамиз”.

Берунийнинг “Ҳиндистон” китоби қисқа кириш сўзи ва саксон бобдан иборат бўлиб, олим ўз асарида ҳиндлар ҳаётининг турлитуман томонларини, урф-одати, ақлий ва ҳиссий мавжуд нарсалар ҳақидаги тушунчалар, жон ва унинг моддага муносабати, руҳнинг бир тандан бошқасига ўтиши хусусидаги катор ақидаларга тўхталган. Олим бу асарида ҳиндлар эътиқодича, мавжудотнинг жинсларга бўлиниши ва уларнинг аталиши, диний қонун-қоидалар, пайгамбар ва шариатлар, бутларга сиғиниш ва уларнинг шакл ва турлари ҳиндларнинг диний китоблари ва бошқа нарсалар ҳақида батафсил маълумот бериб кетган. У ҳинд тарихи ва маданияти билан шуғулланибгина қолмай, уларнинг ёзуви, грамматикаси, шеърятига ҳам тўхталган. Ҳиндлардаги ҳисоб ўлчов бирлиги, география, чунончи, шаҳар дарё, денгиз, чегаралар ўртасидаги масофалар ҳам олим диққат-эътиборида бўлган. У Ҳиндистондаги математика, астрономия каби аниқ фанларга катта эътибор берган. Айниқса, ҳинд астрономияси, улардаги географик тушунчалар, коинотнинг тузилиши, сайёралар ҳақидаги мумтоз ҳинд ақидалари Беруний диққатини ўзига тортган. Олим бу асарида ер ва осмон тузилиши ҳақида ҳиндларнинг эътиқодини баён қилар экан, улар билан бирга

осмон ёриткичлари, уларнинг ҳаракати, ой манзиллари, кутб тўғрисидаги хабарлари ва ўз мулоҳазаларини ёзган. Абу Райҳон Беруний бу китобида ҳиндлар ҳаётининг турли-туман жиҳатлари, урф-одатлари, тарихи, фани, диний эътиқодлари, ақидалари, бутларга сиғиниши, уларнинг шакл ва турлари, ҳиндларнинг диний китоблари ва ўша даврда уларни қизиқтирган масалалар атрофлича баён этилган. Асарда ҳинд тили, ёзуви, оғзаки ва ёзма ёдгорликлари, фалсафаси ва тарихи каби турли-туман қимматли маълумотлар ёритилган. Аллома ҳинд фалакиётшунослиги, Ер курраси ва унинг сатҳи ва ўлчамлари, коинот ҳақидаги тушунчалари, сайёралар ҳақидаги қадимги ҳинд ақидаларига эътибор қаратган. Бу муҳташам асарда ер ва осмон тузилиши ҳақидаги ҳиндларнинг эътиқодларини баён этиш асносида улар билан бирга ёриткичлар, уларнинг ҳаракати, ой манзиллари, кутб ҳақидаги маълумотларга ҳам батафсил тўхталиб ўтган²⁸.

Рус шарқшуноси академик И.Ю.Крачковский улуғ олимнинг “Ҳиндистон” асарини мутолаа қилар экан, унинг юнон тилини билганлиги шубҳасизлигини, кейинги йиллардаги текширишлар буни ижобий ҳал қилишга асослар берганлигини кўрсатиб ўтган эди. И.Ю.Крачковский М. Мейерхофга таяниб, уни Беруний “санскрит, грек, иброний, сурёний тилларда ўкиб, ўзига керакли нарсаларни араб ҳарфи билан ёза олганини қайд қилган эди. “Ҳиндистон”да келтирилган иқтибослар бу фикрнинг тўғрилигини кўрсатади, чунки Гомернинг “Илиада”сининг тўла таржимаси у маҳалларда араб тилида мавжуд бўлмаган.

Машҳур археолог ва этнограф С.П.Толстов уқтирганидек, “Унинг “Ҳиндистон тарихи” деган ажойиб асари муаллифнинг тасвир этилаётган ўлка тилини ва урф-одатларини, санскрит тилидаги тоят бой илмий адабиётни, Ҳиндистон географияси ва та рихини чуқур билишидан далолат бериши билан бирга, тарихий-этнографик

²⁸ Очил Бўриев. Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асари ноёб этнографик манба сифатида. 2020 йил.

монографиянинг ажойиб намунаси ҳамдирки, ўрта асрлар давомида бу борада ёзилган асарлар ичида унга тенг келадигани йўқ”²⁹.

Берунийнинг “Ҳиндистон” асари рус тилида (Абу Райхан Бируни. Индия. Собр. соч. том II. Пер. А.Ю.Халидова, Ю.Завадовского. – Т.: Фан, 1963) ва ўзбек тилида (Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. Танланган асарлар. II жилд. А.Расулов, Ю.Ҳакимжонов, Ғ.Жалолов таржимаси, сўзбоши А.Ирисовники, масъул муҳаррирлар Ғ.Жалолов, Ю.Ҳакимжонов. – Т.: “Фан”, 1965) нашр этилган эди. Кейинги даврда бу асар яна ўзбек тилида қайта босилиб, илмий жамоатчилик ва китобхонларга ҳавола қилинди (Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. – Танланган асарлар. II жилд. Арабчадан А.Аҳмедов ва А.Расулов таржимаси. Сўзбоши, таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи А.Аҳмедов, М.Ҳандамова. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2022).

Берунийнинг асарлари мусуламон Шарқи мадаиятининг сўнгги ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Сўнгги асарларда араб ва форс тилларида ёзилган Байҳақий, Шаҳризўрий, Қифтий, Ёқут Ҳамавий асарларида Беруний ҳақида муҳжм маълумотлар келтирилади. XIII асрда яшаган суриялик тарихчи ва табиб Христиан Иоанни Барэрей (1226—1286) Берунийга шундай баҳо беради: “Ўша ўтган йилларда юнон ва ҳинд фалсафаси денгизини кечиб ўтган Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний ўтмиш илмларда шуҳрат қозонди. У математика илмларида мутахассис бўлиб, бу соҳада қатор муҳим китоблар яратди. Ҳиндистонга бориб, у ерда бир нега йил яшади, ҳинд файласуфларидан уларнинг санъатини ўрганди ва уларга юнон фалсафасини ўргатди. Унинг асарлари ниҳоятда кўп, етук ва ниҳоятда ишончлидир. Бир сўз билан айтганда, ўз даврида, ундан сўнг ва ҳозирга қадар ҳамкасблари орасида астрономия илмида бундай билимдон ва бу илмнинг асосини ҳамда нозик томонларини чуқур биладиган олим бўлмаган”. Беруний ҳақидаги олий баҳо

²⁹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм цивилизациясини излаб. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2014. – Б.314 – 315.

ва тавсифлар Табризий, Суйутий, қазвиний, Тусий, Муҳаммад ибн Мансур ал-Алломи, ал-Хуросоний кабиларнинг асарларида келтирилади.

Ушбу асарда Ернинг ҳаракатланиши ҳақидаги ўз мулоҳазаларини баён этади. Айнан, шу изланишлари давомида Беруний Христофор Колумб Американи кашф этишидан 500 йил олдин, денгиз сафарига чиқмасдан туриб, Шимолий ва Жанубий Америка материкларининг мавжудлигини аниқлаб берган. Тадқиқотчи мутахассисларнинг берган таърифига кўра, ушбу асар ҳинд фани ва маданиятига қўйилган ҳайкал ҳисобланиб, мамлакатнинг ҳақиқий қадимги ва ўрта асрлар даврига оид энциклопедиясидир.

Абу Райҳон Беруний умрининг сўнгига қадар илм олишдан, ўрганишдан тўхтамаган буюк аллома эди. Аллома умри яқунланаётганини сезиб, 1047 – 1048 йиллар давомида яна бир асарини ёзишга эришади. Унинг бу асари тиббиёт соҳасига оид бўлиб, “Сайдана” – “Китоб ас-сайдана фит-тибб” (“Доривор ўсимликлар ҳақида китоб”) дея номланган ва европа тилларида “Фармакогнозия” номини олган³⁰.

XIX асрдан бошлаб Оврўпо ва Осиё мамлакатларида Беруний мероси билан қизиқиш янада кенг тус олди. Унинг асарлари лотин, француз, итальян, немис, инглиз, форс, турк тилларига таржима этила бошланди. Беруний асарларига бағишланган оврўполик олимлар Ж. Рено, Э. Захау, Г. Зутер, Э. Видеман, К. Наллино, Ж. Сартон, Р. Райт, М. Мейерхоф, осие олимлари С. Х. Наср, М. Козим, С. Бараний, М. Низамуддин, Ш. Ялткай кабиларнинг китоблари, таржималари нашр этилди. Бу тадқиқотчилар Беруний ижодига жуда юқори баҳо бердилар. Амриқолик тарихчи олим Ж. Сартон Берунийнинг меросига энг олий баҳо бериш билан бирга, унинг ўз даврининг жаҳондаги биринчи донишманди деб баҳолайди. Атоқли шарқшунос В. Р. Розен эса, унга илмий қарашлари таажжуб қоларли

³⁰ Д.Тожиёв, Абу Райҳон Берунийнинг илмий хазинаси тарихига бир назар. Ўзбекистон миллий университети. 2020 йил.

даражада кенглиги, унинг ҳозирги маънодаги ҳақиқий фаннинг руҳига эга эканлигини қайд этади.

Ҳинд олимлари ҳам Берунийнинг Ҳиндистон фалсафаси, , илми, урф-одатлари тарихини ўрганишга қўшган улкан ҳиссаенга ниҳоятда юқори баҳо берадилар. Беруний мероси рус олимларини ҳам ҳар томонлама қизиқтириб келди. И. Ю. Крачковский, С. П. Толстой, А. А. Райнов, А. М. Беленицкий, А. А. Семёнов, Б. А. Розенфедц. ларнинг унга бағишланган асарлари эълон қилинди. Машҳур шарқшунос олим И. Ю. Крачковский Беруний меросига юқори баҳо бериб, “унинг қизиққан илм соҳаларидан кўра қизиқмаган соҳаларини санаб ўтиш осондир” деб, алломанинг қомусий ақлини яна бир бор таъкидлаб ўтади.

Беруний инсон камолотида уч нарса муҳим эканлигини таъкидлайди. Булар ҳозирги маърифат, илм-фанни ҳам эътироф қилувчи – ирсият, ижтимоий муҳит ва тўғри таълим-тарбиядир. Бу орқали инсонни улуғлаш ҳақида **XIV** аср гуманизм вакиллари – Петрарка, Бокаччо, Солютаттилардан илгарироқ фикр юритган ҳамда инсон камолоти шу уч ҳолатнинг нақадар юксак шаклланишида эканлиги ва кўп билимга эга бўлиш билан бирга юксак ахлоқийликни ҳам муҳим жиҳат сифатида келтириб ўтади.

Берунийнинг асарлари Шарқ маданиятининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Байҳакий, Шахризўрий, Қифтий, Ёкут Ҳамавий каби олимларнинг араб ва форс тилларида ёзилган асарларида Беруний ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. **XIII** асрда яшаган суриялик тарихчи ва табиб **Христиан Иоанн Бар Эбрей** (1226-1286) Берунийга шундай баҳо беради: “Ўша ўтган йилларда юнон ва ҳинд фалсафаси денгизини кечиб ўтган Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний ўтмиш илмларда шухрат қозонди. У математика илмларида мутахассис бўлиб, бу соҳада қатор муҳим китоблар яратди. Ҳиндистонга бориб, у ерда бир неча йил яшади, ҳинд файласуфларидан уларнинг санъатини ўрганди ва

уларга юнон фалсафасини ўргатди. Унинг асарлари нихоятда кўп, етук ва нихоятда ишончлидир. Бир сўз билан айтганда, у ўз даврида, ундан сўнг ва ҳозирга қадар ҳамкасблари орасида астрономия илмида бундай билимдон ва бу илмнинг асосини ҳамда нозик томонларини чуқур биладиган олим бўлмаган”.

Шарқшуносларнинг энг сўнги маълумотларига кўра, Беруний асарлари қуйидагича тақсимланади: астрономияга оид – **70** та; математикага оид – **20** та; география ва геодезияга оид – **12** та; картографияга оид – **4** та; иқлим ва об-ҳавога оид – **3** та; минералогияга оид – **3** та; фалсафага оид – **4** та; физикага оид – **1** та; доришуносликка оид – **2** та; тарих ва этнографияга оид – **15** та; адабиётга оид асрлари эса **28** тадир³¹.

XIX асрдан бошлаб Европа ва Осиё мамлакатларида Беруний мероси билан қизиқиш янада кенг тус олди. Унинг асарлари лотин, француз, итальян, немис, инглиз, форс, турк тилларига таржима этила бошланди. Беруний асарларига бағишланган европалик олимларнинг китоблари, таржималари нашр этилди. Бу тадқиқотчилар Беруний ижодига жуда юқори баҳо бердилар. Америкалик тарихчи олим **Ж. Сартон** Берунийнинг меросига энг олий баҳо бериш билан бирга, уни ўз даврининг жаҳондаги биринчи донишманди деб баҳолайди. Атоқли шарқшунос **В. Р. Розен** эса, унга илмий қарашлари таажжуб қоларли даражада кенглиги, унинг ҳозирги маънодаги ҳақиқий фаннинг руҳига хос эканлигини қайд этади.

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг буюклиги ўша даврнинг деярли барча фанларига қўшган бетакрор илмий меросида намоён бўлади. Берунийнинг илмий салоҳиятига машҳур шарқшунос олим **И.Ю.Крачковский** “У қизиққан илм соҳаларидан кўра қизиқмаган соҳаларини санаб ўтиш осондир” деб баҳо

³¹ Д. Тожиалиев. Абу Райхон Берунийнинг илмий хазинаси тарихига бир назар. <https://cyberleninka.ru/article/n/abu-rayhon-beruniyning-ilmiy-hazinas-tarihiga-bir-nazar>

берган эди. Ғарб тадқиқотчиларидан **М.Мейерхофф** эса “Беруний мусулмон фанини намоёиш этувчи энциклопедистик олимларнинг энг машҳури бўлиши керак” деган фикрни билдиради. Хоразмлик буюк аллома, энциклопедист олим Абу Райҳон Беруний ўзининг бутун ҳаёти давомида авлодларига улкан мерос қолдирдики, бу мерос ҳали-ҳанузгача бутун жаҳон аҳли учун хизмат қилмоқда. Марказий Осиё ва Кавказ институтининг асосчиси ва раиси **Фредерик Старр** Абу Райҳон Беруний ҳақида шундай дейди: “Ўрта осийлик мусулмон олим Абу Райҳон Беруний ўз дарсхона-хужрасини тарк этмаган ҳолда Колумбдан бир неча аср аввал Янги Дунёни кашф этган бўлиши мумкин”³².

Ўзбекистонда ҳам унинг ижодига катта эътибор бериб келинмоқда. **Ҳ.М. Абдуллаев, И. М. Мўминов, В. Ю. Зоҳидов, Я. Ғ. Ғуломов, У. Каримов, С. А. Булгаков** каби атоқли олимларимиз Беруний фаолияти ҳақида қатор рисола, асарлар яратдилар. Тошкентда унга бағишланган қатор Халқаро илмий конференциялар ўтказилди. Биринчи бор Берунийнинг “Қадимги ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Масъуд конуни”, “Теодезия”, “Сайдона” каби асосий асарларини ўз ичига олувчи қўп томли сайланма асарлари ўзбек ва рус тилларида Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан нашр этилди. Фан соҳасида Беруний номидаги Давлат мукофоти таъсис этилди.

Марказий Осиё халқлари маданиятини ўрта аср шароитида дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиққан яна бир **беназир мутафаккирлардан бири - Абу Али ибн Сино** (980-1037) бўлиб, у Европада **Авиценна** номи билан машҳурдир. Биз мазкур алломанинг ижодий меросига алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ибн Сино (асл исми **Ҳусайн**, отасининг исми **Абдуллоҳ**) Бухоронинг Афшона қишлоғида 980 йилнинг сафар ойида, амалдор оиласида туғилди. Ал Ҳусайн Ибн Абдуллоҳ ибн Ал-Ҳасан ибн Али Ибн Сино – буюк олим, табиб, муסיқачи. Ўрта Осиё ва Эронда

³² С.Фредерик, Марказий Осиёни қайта кашф этиш, Зарафшон газетасининг 19.09.2009 (654)

яшаган, турли ҳукмдорлар пайтида табиб ва вазир бўлган. Ибн Сино рисоалари Шарқ ҳамда Ғарбда бағоят машҳур. “Тиб конунлари” назарий ва клиник медицина энциклопедияси — юнон, рум, хинд ҳамда ўрта осиелик табиблар нуқтаи-назари жамланмаси — бир неча аср давомида, ҳатто Оврупада ҳам зарур қўлланма бўлиб хизмат қилган.

Бизнинг вақтимизгача етиб келган ўзи ҳақидаги таржимаи холида ёзишича, *“Отам Балхдан бўлган ва у ердан Бухорога сомонийлардан Нух ибн Мансур ҳукмронлиги даврида келади ва у ерда ўз ишини девонхонадан бошлайди. Унинг лавозими – Бухоро яқинидаги туман маркази бўлмиш Хармайсанни бошқариш бўлган. Шу ерларга яқин қишлоқдаги Афшоналик қизни, яъни менинг бўлажак онам Ситора – юлдузни хотинликка олади. У ерда аввал мен, кейин менинг акам дунёга келади”*.

Ибн Сино форс-дорий тилида суҳбатлашувчи Ўрта Осиёлик бўлган. “Қалбга ором бериш учун” бу тилда у тез-тез тўртликлар ёзиб турган.

Ибн Сино табобат билан жуда эрта қизиққан ва бу соҳа унинг кизиқишларининг катта қисмини эгаллай бошлайди. Хали 12 ёшга тўлмасиданок, Ибн Сино ўша вақтларнинг файласуфи ва табиби Абу Салаҳ ал-Масиҳийнинг маслаҳатига кўра унинг таълимотини эгаллади. “Сўнгра мен табибликка ихлос қўйиб, табиблик билан боғлиқ китобларни ўқий бошладим - деб ёзади таржимаи холида.

Табобат эса мушкул илм эмас, мен уни қисқа фурсат ичида шунчалик пухта эгалладимки, давримизнинг табиблари олдимга маслаҳат сўраб кела бошлашди. Беморларни кўриқдан ўтказардим, орттирган тажрибаларим натижасида, қаршимда шундай даво эшиклари очилдики, таърифга тил ожиздир. Ёшим эса бор-йўғи ўн саккизда эди”.

Ҳусайн табобатни бухоролик табиб, бир қатор илмий ишлар муаллифи **Абу-л-Мансур Қамарийнинг** қўл остида батафсил

ўрганган. Қамарийнинг қўл остидаги таълимоти узоқ чўзилмади, Ибн Сино мустақил амалиёт билан шуғулланади ва тез орада шунчалик машҳур шифокор бўлиб кетадики, уни саройга оғир касал бўлиб қолган Бухоро амири Нух ибн-Мансурни даволаш учун чақиртиради.

Ибн Синонинг ўзи бу ҳақда шундай эслайди: *“Қунлардан бир қуни амир қаттиқ бетоб бўлиб қолди ва шифокорлар унинг касалини аниқлай олишмади. Менинг исмим уларга таниш эди ва улар амирга мен ҳақимда гапириб, мени чақиришларини илтимос қилишди. Мен чақирилган жойга бориб, улар билан бирга хизмат қилдим”*.

Бухоро амирининг касали ва Ибн Сино уни нима билан даволаганлиги ҳақида маълумот йўқ, бироқ, муолажа шунчалик ёрдам бердики, Бухоронинг ёрқин амири Нух ибн Мансур яна бир йил тахтни бошқарган. Миннатдорчилик эвазига Ибн Сино сомонийларнинг китоб омборидан фойдаланиш рухсатига эга бўлган. Бухоро кутубхонаси — ўз даврининг энг йирик ва энг машҳур китоблар омбори ҳисобланган.

Ибн Синонинг ўзи Бухоро кутубхонасида ишлаган даврини ижодий ривожининг энг муҳим босқичи деб ҳисоблайди. Шу вақтдан эътиборан, унинг таълими яқунланиб, мустақил ҳаёт йўли босқичи бошланади.

Ибн Сино сомонийлар кутубхонасидан бир неча йиллар давомида фойдаланган. Эҳтимол, ўз ичига барча аломатлари ила касаллик номлари кўрсатилган, шунингдек, касалликнинг келиб чиқиш сабаблари ва давоси кабиларни ўзида жамлаган умумлашма тиббиёт асарини яратиш ғояси унда Бухоро кутубхонасида ишлаган йиллари уйғонган.

Айнан шу мақсад учун Ибн Сино турли китоб, рефератлардан парчалар кўчириб олган ва уларни умумлаштирган. Шундай қилиб, Ибн Синонинг энг муҳим асари “Тиббиёт фани қонуни” учун материаллар тайёрланган ва бу иш устида у кўп йиллар ишлаган.

999 йил отаси Абдуллоҳ ибн Хасан вафот этади ва Ибн Синонинг елкасига яқинларига ғамхўрлик қилиш вазифаси тушади. Афсуски, собиқ исмоилитлар оиласига ҳокимият тепасидагилар қаттиқ шубҳа билан қарашарди, Ибн Синонинг аҳволи жуда танг ва ҳатто, хатарли эди. Шу сабабли у Хоразмнинг пойтахти Гурганжга кўчиб кетишни қарор қилади.

Ибн Синонинг **“Китоб ал-қонун фит-тибб”, “Китоб ун-нажот”, “Китоб ул-инсоф”** каби машҳур асарлари, геометрия, астрономия, ўсимлик, ҳайвонот олами, мантиққа оид рисоалари, **“Ҳайй ибн Яқзон”** фалсафий кассаси сўнгги йилларда ёзилган.

Абу Али ибн Сино икки соҳага – медицина ва фалсафага қизиқди ва бу соҳаларда катта ютуқларни қўлга киритди. (**“Ал-қонун фит-тиб”, “Китоб уш-шифо”, “Донишнома”, “Рисолат ат-тайр”**). XVII асрга қадар Европада тиббиёт тажрибаси ва фани Ибн Сино ғоялари таъсири остида бўлган.

Ибн Сино асарларининг умумий сони **450** дан ошади, лекин бизгача фақат **160** га яқин асари етиб келган, холос. Унинг бизга маълум бўлган катта асари **“Китоб уш-шифо”** (**“Шифо китоби”**) **22** жилддан иборат бўлиб, **4** та катта бўлимини мантиқ, физика, математика, метафизикага доир масалалар эгаллаган. Унинг айрим қисмлари лотин тилига, Оврўподаги бошқа тилларга, шарқ тилларига, шунингдек, рус, ўзбек тилларига таржима килинган.

Ибн Инонинг асосий медицина асарлари қуйидагиларни киритиш мумкин.

“Тиббиёт фани қонуни” (**“Китаб ал-Қонун фи-т-тибб”**) – энциклопедик характердаги асар бўлиб, унда қадимги давр медикларининг кўрсатмалари араб медицинасининг ютуқлари билан ўзаро қайта ишланган. **“Қонун”**да Ибн Сино касалликлар аллақандай майда бўлақлар оқибатида пайдо бўлишини кўрсатган. У биринчи бўлиб чечакнинг юқумлилигига эътибор қаратган, вабо ва ўлатнинг фарқини аниқлаган, мохўв касаллигининг

бошқалардан фарқини кўрсатиб, унга изоҳ берган ва бошқа бир катор касалликларни ўрганиб чиққан. “Тиббиёт фани қонуни”нинг лотин тилига ўтирилган кўплаб таржималари мавжуд. “Қонун” беш қисмдан иборат бўлиб, иккиси дори воситалари ва дориворларга ҳамда уларнинг тайёрланиш таърифига бағишланган. Китобда келтирилган 2600 дори воситаларидан 1400 тасининг келиб чиқиши ўсимлик кўринишидадир.

“Дори воситалари” (“Ал-Адвият ал калбия”) — Хамадонга биринчи бориши вақтида ёзган. Мазкур асарда пневма ҳосил бўлганда ва намоеън бўлганда юрак фаолияти, хусусан, юрак касаллиги ва давоси ҳақида батафсил ёритиб берилган.

“Хатоларни тўғирлаш ва огоҳлантириш орқали турли усулларда олиб ташлаш” (“Дафъ ал-мазорр ал куллия ан ал-абдон ал инсония би-тадорик анвоъ хато ан-тадбир”).

“Шаробнинг фойдаси ва зарари ҳақида” (“Сиёсат ал-бадан ва фазоил аш-шароб ва мановиъих ва мазорих”) — Ибн Синонинг энг қисқа рисоласи.

“Табобат ҳақида дoston” (“Урджуса фит-тиб”).

“Томир уруши ҳақида рисола” (“Рисолайи набзийя”).

“Саёҳатчилар учун тадбирлар” (“Фи тадбир ал-мусофирин”).

“Шаҳвоний куч ҳақида рисола” (“Рисола фил-л-бох”) — касаллик, уни олдини олиш ва шаҳват бузулишларини даволаш ифодаланган.

“Сирка-асал ҳақида рисола” (“Рисола фи-с-сиканджубин”) — турли таркибга эга сирка ва асални тайёрлаш ва касалликларда истеъмоли таърифланган.

“Сачратки ҳақида рисола” (“Рисола фил-хиндабо”).

“Қон олишда қон томирлар” (“Рисола фил-урук ал-мафсуда”).

“Рисола-йи жудия” — қулоқ, ошқозон, тиш касалликлари таърифи келтирилган. Бундан ташқари, унда гигиена муаммолари келтирилган. Шу ўринда қайд этиш зарурки, айрим тадқиқотчилар Ибн Синонинг муаллифлигига шубҳа қилишади.

Ибн Сино астрономия соҳасида Арастунинг юлдузларга Қуёш нуридан ёруғлик тушади деган қарашларига қарши чиқаркан, юлдузлар ўз ёруғлиги билан порлайди, шунингдек, сайёралар ҳам ўзи нур сочади, дея таҳмин қилган. 1032 йил 24 май куни Зухра сайёраси Қуёш гардишидан ўтаётганини кузатганини маълум қилган. Бироқ, ҳозирги замон олимлари мазкур ўтиш айнан шу ерда ва шу вақтда бўлганлигига гумон қилишади. Бу кузатувдан у Птоломей космологиясига биноан, Зухра сайёраси гоҳида Ерга Қуёшдан кўра яқиноқ келишини асослаш мақсадида фойдаланган.

Ибн Сино, шунингдек, Птоломей китобига изоҳи билан Алмагест компедиумини ёзган³³.

Гурганждалигида Ибн Сино шу шаҳарнинг жўғрофик координатлари ҳақида рисола ёзган. Ибн Сино Абу –л –Вафо ва ал-Берунийлар қўллаган усулдан фойдалана олмаган ва янги усулни таклиф қилган. Унга кўра, у Ойнинг энг баланд нуқтасининг ўлчами ва Боғдод баландлигини таққослаш орқали сферик тригонометрия қоидалари асосида ҳисоблашни таклиф қилган.

“Кузатилинаётган асбобни лойиҳалашда бошқа усуллардан афзал усул китоби”да Ибн Сино ўзи ихтиро қилган кузатув асбобига таъриф бераркан, унинг фикрича, астролябияни ўрнини босиши керак бўлган; бу асбобда ўлчовни аниқлаш учун илк бора нониус усулидан фойдаланилган.

Ибн Сино метафизика фани тушунчасида Арасту изидан борган. Ал Фаробийдан кейин у мавжудлик ва мавжуд эмаслик ўртасидаги фарқни бошқаларга нисбатан ҳамда мавжудлик ва мавжуд эмаслик ўртасидаги фарқни ўзига нисбатан кўрсатади. Ибн Сино Яратгanning абадий эканлигини таъкидлайди. Абадийлик тушунчасини Ибн Сино эманациянинг нооплатоник тушунчаси ёрдамида тушунтириб, шу орқали у бошланғич ягоналикдан кўплик жонзотлар дунёсига ўтишни мантикий ёритиб берган. Бироқ, коинотга бир киши келиб чиқишининг якуний натижаси сифатида эмас, балки барча ихтиёрий

³³ Абу Али ибн Сино. <https://arboblar.uz/uzkr/people/abu-ali-ibn-sina>

мавжудоднинг зарур элементи сифатида қараб, нооплатоник тушунчадан фарқли равишда, эманация жараёнини самовий осмон олами билан чегаралаб қўйди. Коинот уч оламга бўлинган: моддий дунё, яралмаган абадий қиёфа дунёси ва дунёнинг барча хилма-хилликларини ўзичда жалб қилган дунё. Инсон танаси ва қалб бирлиги тирик жонни ҳосил қилади; фалсафий фикрловчи инсонга ақлли қалбни қабул қилишга мойил тана асос бўлади. Мутлоқ ҳақиқатга фикрлаш жараёнининг энг юқори нуктасида ҳозир бўлувчи ички ҳиссиёт орқали эришилади.

Ибн Синонинг тасаввуф асарлар доирасига “Қушлар ҳақида китоб”, “Севги ҳақида китоб”, “Дуо моҳияти ҳақида китоб”, “Зиёратчилик моҳияти ҳақида китоб”, “Ўлимдан кўрқишдан ҳалос бўлиш ҳақидаги китоб”, “Қисмат китоби” кабилар киради.

Ибн Сино замонасининг етук шоири ҳам бўлган. У Шарқ, хусусан, форс поэзиясида рубоий жанрининг асосчиларидан бири бўлиб, рубоийлари ўзида чуқур фалсафий хулосаларни ифодалайди. Ибн Сино арабча қитъалар ҳам ёзган (Унинг шеърӣй мероси қисман рус ва ўзбек тилларида нашр этилган). Ибн Сино табобат масалаларини оммабоп ҳолда назм билан изоҳловчи “Уржуза” номли тиббий асар яратди. Унинг Аристотель (Арасту) таълимоти хусусида Абу Райҳон Беруний билан ва ўзининг шогирди — озарбайжонлик мутафаккир Бахманёр билан ёзишмалари фан оламида машҳур. Айниқса, табо–бат, у билан боғлиқ ҳолда анатомия, психология, фармакология, терапия, хирургия, диагностика, гигиена каби илмлар ибн Сино ижодида бир қанча янги ихтиролар билан бойиди ва янги босқичга кўтарилди.

20 жилддан иборат бўлган “Китоб ул-инсоф” (“Инсоф китоби”) бизгача етиб келмаган, чунки Исфаҳондаги ёнғинда йўқолган. “Китоб ун-нажот” (“Нажот китоби”) **4** катта қисмдан – мантиқ, физика, математика, метафизикадан иборат, “Китоб лисон ул-араб” (“Араб тили китоби”) **10** жилдни ташкил этади. “Донишнома” форс

тилида ёзилган бўлиб, 4 қисмни – мантик, физика, математика, метафизикани ўз ичига олади.

Ибн Синонинг “Китоб уш-шифо” асарида турли тиббиёт имларига: ботаника, геология, минералогия, астрономия, математика, кимёга оид кўп маълумотлар келтирилади. Унинг тоғларнинг вужудга келиши, ер юзасининг даврлар ўтиши билан ўзгариб бориши, зилзиланинг сабаблари каби турли жараёнлар ҳақидаги фикрлари кейинчалик геология илмининг мустақил равишда ривож топишига катта таъсир кўрсатди. Айрим жойларнинг бир вақтлар денгиз бўлганлиги, шу сабабли қаттиқ қатламларда турли денгиз ҳайвонларининг излари сақланиб қолганлиги ҳақида ҳам турли мисоллар асосида фикр юритилади; метеоритлар, вулканлар ҳақида маълумотлар келтирилади.

Биз Ибн Синони кўп жиҳатдан тиббий билимларнинг “отаси” деб биламиз. Аммо унинг фалсафий-назарий асарларининг аҳамиятини жаҳон олимлари тан олган. “Тиббиёт менинг фалсафа соҳасидаги билимларининг ҳосиласидир,” деб ёзади у ўзининг “Мантиқ” асарида³⁴. Ҳозирда ушбу асар дунёнинг энг нуфузли университетларида ўқитилади. Фикримизча, мазкур китобни ўзбек тилига таржима қилиш ва талабалар ва кенг китобхонлар оммасига тақдим этиш вақти келди.

Ибн Синонинг фалсафий системасини ифодаловчи асарларида фалсафий билимлар: мантик, физика, математика, метафизика тартибида берилади. Булардан мантик – билишнинг методи, мавжудотни ўрганиш, у ҳақда фикр юритишнинг илмий усули сифатида талқин этилади. **“Мантиқ, — деб ёзади ибн Сино, – инсонга шундай бир қоида берадики, бу қоида ёрдамида инсон ҳулоса чиқаришда хатолардан сақланади”.** Мантиқ ёрдамида инсон ҳақиқий билимни ёлғондан ажратади ва номаълум нарсаларни ўрганади. У мантик илмини тадқиқ этишга катта эътибор беради,

³⁴ Ибн Сина. (Авиценна) Избранные философские произведения. Москва. Издательство “Наука”. 1980 г.

унга махсус рисоалар бағишлайди. Хусусан, у мантиқий усуллар, таърифлаш, ҳукм, ҳулоса чиқариш, исботлаш масалаларини ўрганишга катта ҳисса қўшди, мантиқ фанини Форобийдан сўнг билишнинг тўғри методи сифатида ривожлантирди. Мантиқдан ташқари барча қолган илмларни ибн Сино табиат ва ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги илмлар сифатида ўзининг “Ақсом ул-улум ул-ақлийа” (“Ақлий билимлар таснифи”) асарида алоҳида-алоҳида санаб, таъриф бериб ўтади.

Ибн Сино фалсафий илмларни аввало иккига бўлади: назарий ва амалий илмлар. Назарий илмлар ҳақиқатни билишга, амалий илмлар яхши ишларни бажаришга қаратилган. Фалсафанинг назарий қисми учга бўлинади:

- 1) қуйи даражадаги илм, яъни табиатшунослик;
- 2) ўрта даражадаги илм – математика;
- 3) олий даражадаги илм – метафизика.

Фалсафанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади:

- а) шахс ҳақидаги илм;
- б) инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги илм;
- в) давлатни, мамлакатни бошқариш ҳақидаги илм.

Назарий-фалсафий илмларга кирувчи ҳар уч турдаги илмлар асосий ва ёрдамчи бўлакларга ажралади; табиатшунослик илмлари астрология, медицина, алкимё каби етти хил тармоқни ўз ичига олади. Математика эса арифметика, геометрия, астрономия, мусиқа номи билан 4 тармоққа бўлинади. Асарда 29 та илм тармоғи тилга олинади³⁵.

Ибн Сино ҳақиқий ахлоқий фазилатларга ва идеал жамоага шу мавжуд дунёда эришиш мумкин, жамиятда инсонлар ўзаро ёрдам асосида яшашлари керак, деб таъкидлайди. Жамият кишиларнинг ўзаро келишуви асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар ёрдамида бошқарилиши лозимлигини таъкидлайди.

³⁵ М. М. Хайруллаев. “Маънавият юлдузлари” китоби.

Ибн Сино ўзининг кўп тармоқли маҳсулдор ижоди, бой мероси билан жаҳон маданияти тараққиётида катта роль ўйнади. Ўз ижоди, илмий фаолиятида ибн Сино Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги юқори маданий кўтаринкилик, маданий “уйғониш”нинг маънавий ютуқларини мужассамлаштира олди, бу билан бутун Шарқ ва Оврўподаги маърифат, маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатади.

У ўз даврида Шарқ ва Европада “Шайх ур-раис”, “Олимлар бошлиғи”, “Табиблар подшоҳи” каби энг буюк номларга сазовор бўлди. Ибн Сино машҳур мураббий сифатида **Абу Убайд Жўржоний, Умар Исфохоний, Муҳаммад Шерозий, Аҳмад Маъсурий,** машҳур озарбайжон мутафаккири **Бахманёр ибн Марзбон, Юсуф Ийлоқий,** ажойиб олим ва шоир **Умар Ҳайём** каби шогирдларини тарбиялади.

Уйғониш даврining миниатюра ва суратларида ибн Сино машҳур қадимги юнон олимлари **Аристотель, Гален, Гиппократ, Птолемей, Эвклид** билан бир қаторда тасвирланган. Ўсимликларнинг биринчи илмий таснифини яратган табиатшунос **Карл Линней** доимо яшил бўлиб турувчи бир ўсимликни ибн Сино шарафига “Авиценция” деб атади.

Ибн Сино асарлари Европада XII асрдан бошлаб латин тилига таржима қилина бошлади. “Тиб қонунлари” асарининг ўзи латинчада **30** мартадан ортиқ нашр қилинди. “Китоб уш-шифо”нинг кўп бўлимлари, мантиқ, мусиқа, ернинг тузилиши, геологик жараёнлар, метафизикага оид қисмлари ҳам латинчада нашр этилди. Сўнгги илмий тадқиқотлар ибн Синонинг Шарқ адабиётига ҳам таъсир кўрсатганлигини, чуқур фалсафий мазмунни ифодаловчи рубоий ва фалсафий қиссалар жанрининг тараққиётига туртки берганлигани кўрсатади. Ибн Сино халқ орасида шу даражада ҳурматга сазовор бўлдики, у фольклор қаҳрамонига айланиб кетди. Шарқ халқларида унинг тўғрисида турли ҳикоя, ривоят, афсоналар вужудга келди.

Жаҳон олимлари ибн Сино асарлари, унинг фаолияти тўғрисида кўпдан бери илмий тадқиқот ишларини олиб борадилар. Ҳозирда жаҳоннинг деярли барча йирик тилларида ибн Сино ҳақида асарлар яратилган.

Ўша даврларда тибб фанига бўлган қизиқиш жуда катта эди. Аллома **Абу Мансур Камарий** (Абу Мансур Хасан ибн Нухал-Камарий, унинг яшаган санаси номалум, аммо Абу Али ибн Синонинг ўсмирлик даврларига тўғри келади, X нинг охири XI нинг боши) Бухоро амирининг шахсий табиби бўлган. Абу Мансур Камарий қадимий Греция, Рим, Византиядаги илмий асарларни яхши билган ва унинг асарлари шунга асосланган. Абу Мансур Камарий ташхислаш ва даволашни ва тиббий фанларни устози Абу Али ибн Синодан ўрганган.

Унинг машҳур асарлари “Касаллик ва касаллар”, “Кўкрак кафаси касалликларини даволаш ҳақида”, “Қорин ацити ҳақида”, “Мансурнинг тиббиёти”, “Оддий дорилар ҳақида катта жамланма”, “Бойлик ва яхши шароит” кабилардир. У ўзининг “Касаллик ва касаллар” китобида касаллик ва соғлиқ муаммоларини очиш, одам организми хусусиятлари, мижоз тушунчасини таҳлилий тарзда баён этган. Камарий “Бойлик ва яхши шароит” асарида соғлиқ, қулай шароит; беморларнинг овқатланиши ҳақида; ташхислаш ва даволаш усуллари, шунингдек соғлиқ биринчи навбатда соғлом турмуш тарзига боғлиқлиги ёзилган.

2020 йилда буюк бобокалонимиз, улуғ аллома ва мутафаккир, табобат илми султони, файласуф, математик, руҳшунос олим, мусикачи, беназир шоир сифатида илм-фаннинг 29 соҳаси ривожига муносиб ҳисса қўшган Абу Али ибн Синонинг таваллуд тоғганига 1040 йил тўлди.

Шу қутлуғ санамуносабати билан “Абу Али ибн Сино – Ўзбекистон фахри ва жаҳон мулки” мавзусида халқаро илмий-маърифий онлайн анжуман бўлиб ўтди. Ибн Сино жамоат фонди ташаббуси билан

ўтказилган тадбирда Германия, Бельгия, Франция, Исроил, Туркия, Ҳиндистон ва Ўзбекистоннинг етакчи мутахассислари, депутатлар, экспертлар, шифокорлар, фармацевт, тарихчи олимлар, шарқшунос, файласуф, биолог ҳамда кимёгарлар иштирок этди.

XI аср охиридаги мантикий тафаккурнинг энг забардаст вакили **Имом Абу Ҳомид Ғаззолий** (1058-1111) бўлди. Ғаззолий ниҳоятда теран мантикий тафаккур эгаси, файласуфдир. **Ғарбда уни ҳатто материалистик тамойилдаги донишманд деб билишган.** Бунинг сабаби, олимнинг “Мақосид ал-фалосифа” (“Файласуфларнинг мақсадлари”) асари бўлиб, уни ўқиган киши, дарҳақиқат, Ғаззолийни ҳам Форобий ва Ибн Сино йўналишидаги олим деб ўйлаши мумкин. Бу китоб 1145 йилдаёқ лотин тилига таржима қилинган ва араб тилида ёзилган ислом фалсафий меросидан европалıklar биринчи навбатда шу китоб орқали хабар топишган эди. Ғаззолий ҳақида немис файласуфи Гегел ҳам юксак фикрда бўлган.

Файласуф ал Ғаззолий **Тус** шаҳрида туғилиб ўсди. Жуда ёшлик чоғиданоқ олимлик поғонасига кўтарилди. 1091 йилдан бошлаб у Бағдоддаги машҳур Низомий мадрасасида талабаларга фалсафа ва илоҳиёт илмидан сабоқ берди. У 34 ёшида кучли руҳий инқирозни бошидан кечирди. Шундан сўнг ҳақиқатни файласуфлар белгилаган йўлдан топа олмаслигини тушуниб, мударрисликни ташлади ва мустақил равишда тасаввуф илмини ўрганишга киришди. Орадан 11 йил ўтгач, имом Ғаззолий яна мадрасага қайтиб, талабаларга таҳсил бера бошлайди. У бутун умрини ҳақиқатни одамларга тушунтириш ва адашганларни тўғри йўлга қайтаришга бағишлади.

Ғаззолийнинг фалсафа, тасаввуф илмига оид асарлари жуда ёрқин, раван ва тушунарли услубда битилган. Қуйида унинг ана шундай асарларидан баъзиларини санаб ўтамиз: **“Файласуфларнинг мақсадлари”, “Файласуфларнинг раддияси”, “Дин ҳақидаги фаннинг туғилиши”, “Олам жавони”** ва ҳ.к.

Ғаззолий ёшлигида она юртида Аҳмад ибн Муҳаммад Розконийдан фикҳ илмини олди. Сўнгра Журжонга сафар қилиб

имом Абу Наср Исмоилийнинг ҳузурида таълим олди ва кўплаб нарсаларни ёзиб олди.

Ўша ёзиб олинган нарсалар ўша вақт тилида “таълиқа” деб номланар эди. Кейин Ғазолий она юрти Тусга қайтди. Йўлда ажойиб ходиса юз берди. **У ҳақда Ғазолийнинг ўзи қўйидагиларни айтади:**

“Йўлтўсарлар йўлимизни тўсдилар ва улар менинг бору будуримни олиб қўйдилар. Кетаётганларида ортларидан эргашидим. Шунда уларнинг бошлиғи менга қараб:

“Орқанга қайт! Шўринг қурсин! Бўлмаса, ҳалок бўласан!” деди.

“Сен Ундан саломатликни тилайдиган зот номи билан сўрайман, фақат таълийқаларимни қайтариб бер. Барибир сизларга улардан фойда йўқ”, дедим.

“Таълийқанг нима?” деди у.

“Анави халтадаги китоблар. Мен ана ўшаларни эшишаман, ёзиб оламан ва ичидаги илмни оламан деб ҳижрат қилганман”, дедим. У кулиб юборди-да:

“Қандоқ қилиб сен улардаги илмни билибсан!? Биз уларни сендан тортиб олдикку! Сен улардан жудо бўлдинг! Илмингдан ажраб қолдинг!” деди. Сўнгра у одамларидан бирга амр қилган эди, у халтани менга қайтариб берди”.

Ғазолий йигирма етти ёшида вазир Низомулмулкнинг олдига борди. Ўша вақтда Ғазолийнинг фазли зоҳир бўлиб, илмий шуҳрати тонг таратган эди. Низомулмулкнинг мажлиси эса аҳли илмнинг олий кенгашига айланган эди. Барча мажлисларда, ҳатто мотам марсимларда ҳам фикҳ, илми калом ва бошқа илмлардан мунозаралар бўлар эди.

Ғазолий Низомулмулкнинг мажлисида кўплаб уламолар билан баҳс ва мунозаралар қилиб ўзининг кимлигини намоиш қилди. Ҳамма унга тан берди. Охири вазир Низомулмулк Ғазолийни “Низомия” мадрасасининг бош мударриси этиб таъинлади. Бу ўша

вактнинг энг обрўли диний мансаби эди. Ғазолий бу мансабга 484 х.с.да, ўттиз тўрт ёшида эришди ва бундай шарафга сазовор бўлган энг ёш олим бўлди.

“Низомия” мадрасасидаги дарслар олимнинг шуҳратига шуҳрат қўшди, уни имомлик даражасига олиб чиқди. Имом Ғазолийга нафақат аҳли илмлар, балки аҳли давлатлар ва аҳли ҳукмлар ҳам бўйин эгдилар. Халифалар ҳам Имом Ғазолийга яқин бўлишга интилдилар.

Аббосий халифалардан Муқтадий биллаҳ у кишидан баъзи ишларни илтимос қилди.

Халифа Мустазҳир биллаҳ Имом Ғазолийни ўзига дўст тутар эди. Унинг илтимосига биноан Имом Ғазолий ботинийларга раддия китобини ёзди ва китобни “Мустазҳирӣ” деб номладилар.

Шундоқ қилиб Имом Ғазолий барча тарафдан обрў – эътиборнинг чўққисига чиқди. У киши учун бу дунёда интилиш мумкин бўлган мансаб, мартаба, шуҳрат ёки улуғлик қолмаган эди. Бугунги кун таъбири билан айтилганда инсон боласининг қўли узатган ерга етадиганига айланган эди.

Аммо Имом Ғазолийнинг қўнгиллари ғаш эди. У киши ҳали илми яқийнга эришмаган эди. Ичларида нафсоний кураш борар эди. Ҳамма ҳақиқатни англаб етишга ҳаракат қилар эди. Шунинг учун барча шон шуҳратдан ўзини олиб қочиб чуқур ва атрофлича илмий баҳслар ва изланишлар олиб боришга қарор қилдилар. Бу мақсадга эриши учун Бағдодни тарк қилиб тўлиқ саодатни излаб илмий сафарга чиқдилар.

Имом Ғазолий ўша вақтда одамлар машғул бўлиб турган илмларни бирма бир ўрганиб чиқиш учун уларга назар солдилар. Ўша пайтда одамлар асосан, илми калом, ботинийя, фалсафа ва тасаввуфга қизиқар эдилар. Имом Ғазолий мазкур илмларни чуқур эгаллашга ва улардан қайси бирини танлаш мақсадга мувофиқ эканини аниқлашга киришдилар³⁶.

³⁶ Имом Ғазолий. <https://islom.uz/maqola/4367>

Имом Ғазолий ўзларининг илми каломни ўрганиб охирига етгандан кейин эришган натижалари ҳақида “ал-Мунқиз миназ золали” номли китобларида қуйидагиларни ёзадилар:

“Мен уни мақсадига эришган, менинг мақсадимга эриштирамайдиган илм эканини англаб етдим. Унинг мақсади аҳли сунна ва жамоа учун аҳли суннанинг ақийдасини муҳофаза қилиб бериш ва аҳли бидъатнинг адаштиришидан қўриш эди”.

Имом Ғазолийнинг замонида келиб илми каломда турғунлик юзага келган эди. Илми калом уламолари ўтиб кетган катта имомларнинг гапларини маҳкам тутиб туришдан бошқа ишни қилмас эдилар. Қадимги гаплардан қилча четланиш йўл қўйиб бўлмайдиган нарса деган тушунчани қадрлар эдилар. Замон ўтиши билан эскириб қолган сўз ва жумлалар ўрнига кишиларга тушунарлироғини келтиришга журъат қилмас эдилар.

Имом Ғазолий бу нарсаларнинг ҳаммасини бир тарафга қўйиб улуғ уламоларнинг илмларидан фойдаланган ҳолда эркин ижтиҳод қилдилар. Одамларга яқини услуб ва тилда асарлар ёздилар ва илми каломда катта бурилиш юз беришига сабаб бўлдилар. Шунинг учун эски услуб тарафдорлари Имом Ғазолийни ёмон кўрдилар, танқид қилдилар ва залолатга кетганликда айбладилар. У киши илми каломдаги ўз танқидчиларига “Файсалут тафриқа байнал Исломи ваз Зандақа” номли китобларидан қониқарли ва етарли жавобларни берганлар.

Имом Ғазолий бу борада ўртача йўл тутганлар ва илми каломда яхши тараф ҳам салбий тараф ҳам борлигини таъкидлаб, у билан фақат мутахасис олимлар машғул бўлиши кераклигини уқтирган. Бу фикрларни тадқиқ қилиб ўрганган олимлар, илми каломни танқид қилганлар ундаги адашувларни танқид қилганлар. Уни мадҳ қилганлар эса фойдали тарафларини эътиборга олганлар. Шунинг учун унинг ижобий тарафларидан қўп нарсани ўрганса бўлади, деганлар³⁷.

³⁷ Имом Ғазолий. <https://islom.uz/maqola/4367>

Имом Ғазолий ўз асарларида фалсафа ва файласуфларга ҳолисона баҳо беришга ҳаракат қилдилар. У киши фалсафага оид илмларни олтига бўлади ва уларнинг ҳар бирига ўзига яраша баҳо беради:

1. Аниқ фанлар.

Ҳисоб, ҳандаса, жуғрофия каби илмлар. Бу нарсаларда динга аралашилмайди. Улар аниқ ҳужжатларга асосланган илмлар. Шу боис уларни инкор қилиб бўлмайди. Аммо мусулмонлар бу нарсаларни кўриб фалсафага оид ҳамма нарса шу каби бўлади, деб алданиб қолмасликлари керак.

2. Мантиқ.

Бунда ҳам динга тегишли нарса йўқ. Мантиқда аклий ўлчовларга назар солиш, бурҳон муқаддималари шартларини ўрганиш, уларнинг таркибида хабардор бўлиш каби нарсалардир.

3. Табиий илмлар.

Бу илмларда ҳам динга боғлиқ нарсалар йўқ. Улар ҳаммаси тажрибага суянадиган нарсалар. Шунинг буларни ҳам инкор қилиб бўлмайди.

4. Сиёсий илмлар.

Файласуфларнинг бу соҳадаги барча гаплари дунёвий ишларга боғлиқ нарсалардан иборат бўлиб уларнинг кўпи Аллоҳ таоло пайғамбарларга нозил қилган китоблардан ва набийлардан қолган гаплардан олганлар. Шунинг учун буларнинг ҳам дину диёнатга тегишли жойи йўқ.

5. Ахлоқий илмлар.

Файласуфларнинг бу борадаги кўп гаплари сўфийларнинг гапларига тўғри келади. Улардан Ислом таълимотларига тўғри келадиганини олиб бошқаларини тарк қилиш лозим.

6. Илоҳиётга оид илмлар.

Бу борада файласуфлари ўзлари мантиқда қўйган шартларга вафо қилмадилар, улардан ташқарига чиқдилар ва катта хатоларга йўқ қўйдилар.

Имом ал-Ғаззолийнинг кейинги асарлари – “Мишкот ул-анвор”, “Алмақсад ал-ақсо”, “Маҳариж ал-қудс” ва бошқаларининг таҳлили шуни кўрсатдики, унинг дунёқараши шаклланишининг кейинги босқичида фалсафий адабиётда “Ҳикмат ул-ишроқ” номи билан машҳур бўлган “ёруғлик” “нур” фалсафасининг айрим қоидалари тасниф қилинган. Ғаззолий “Мишкот ул-анвор” (зиё нурлари) китобида ўзининг “нур” назарияси ва диний қурилмаларини яратар экан, Қуръондаги “Нур” сураси билан бир қаторда, Ҳадислардаги Аллоҳни нур деб таъриф қилинадиган “Ҳожаб”га ҳам мурожаат қилади³⁸. Аммо Ғаззолий кейинги **“Тахофут ал-фалосифа”** (“Файласуфларнинг ўз-ўзини инкор қилиши”) асарида мантикий тафаккурнинг ички зиддиятларини, ислом маърифатчилиги даври файласуф алломаларининг асарларидаги ўзаро зид келувчи ўринларни чуқур таҳлил қилиб берди. Ғаззолий кўпроқ мутакаллим-файласуф эди, аммо у асарларида мутакаллимларни ҳам аяб ўтиргани йўқ, улар мантиғидаги заиф жойларни ҳам танқидий исботлаб берди. Аллома “Ҳақиқат изловчилар”нинг турли тоифаларини беҳуда санаб кўрсатган эмас. Мақсад уларнинг қарашларини бирма-бир таҳлил қилиб чиқиб, ўзаро ички зиддиятларни аниқлаш, орадаги мўътадил мувозанат ҳолатини топишга уриниш эди.

Унинг Шарқдаги энг машҳур ва кенг қамровли асари “Эҳёи улум ад-дин” (“Диний билимларнинг қайта жонланиши”) бўлиб, бу асарда аллома ўз қарашларини мунтазам бир тарзда баён этган. Ғаззолийнинг фалсафий қарашлари ислом минтақа маънавиятининг маълум бир босқичи яқунланиб, янги босқич бошланаётганидан ёрқин бир нишона эди.

Ғаззолийнинг бош китоби “Эҳёи улум-ад-дин” тўрт қисм (рубъчорақ)дан иборат бўлиб, ҳар бир қисм **10** китобдан ташкил топган³⁹. **Биринчи қисм** “Ибодатлар” деб аталади, **иккинчи қисм**

³⁸ С.Ҳ. Пўлатов, Абу Ҳомид Ал-Ғаззолийнинг тасаввуфий қарашлари. 2022. <https://zenodo.org/record/7296052>

³⁹ Имом Ғаззолий. <https://islom.uz/maqola/4367>

“Одатлар” деб номланган ва “Таом истеъмол қилиш қоидалари”дан тортиб “Пайғамбарлик ахлоқи”гача, инсон ҳаёт тарзига оид барча муаммолар батафсил таҳлил қилиб чиқилган. **Учинчи қисм** – “Муҳлиқот”(“Инсонни залолатга бошловчи ишлар ва хислатлар”) ҳақида бўлиб, унда кибр ва мунофиқлик каби зарарли ҳислатлар қораланади. **Тўртинчи қисм** – “Мунжиёт” (“Нажотга элтувчи хислатлар”) деб номланган бўлиб, унда кўпроқ тасаввуф мақомлари йўналишига махсус эътибор қаратилган.

Улуғ алломанинг ушбу асаридаги ғоялар ихчамлашган тарзда “Кимёи саодат” номи билан форс тилида ҳам баён қилинган. Бу асар муқаддимасида биринчи марта инсон вужудида кўнгил – подшоҳ, ақл – вазир, деган ғоя олға сурилади.

Шарқ Уйғониш даврининг яна бир буюк вакили, ватандошимиз Маҳмуд Замахшарий (1075-1144) ижодий фаолияти серкирра бўлиб, у кўплаб соҳаларда ўз истеъдодини намойён қилишга эриша олган.

Алломанинг тўлиқ исми Абул қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий бўлиб, у хижрий 467 йил ражаб ойининг 27 куни (1075 йил 19 март) Хоразмнинг катта қасабаларидан бири — Замахшар қишлоғида таваллуд топди. Аз-Замахшарий ҳақидаги маълумотлар асосан Ўрта аср араб манбаларида келтирилади.

Бугунги кунда Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб асарлар сони 70 га яқинлашганини айтиш ҳар бир оддий инсонда ифтихор ҳиссини уйғотади. У тилшунослик, луғатшунослик, тафсир, ҳадис, фикҳ каби соҳаларда шуҳрат қозониб, илмда “фарид ал-аср”, яъни ўз даврининг энг пешқадам алломаси дея танилган.

Замахшарийнинг ўз даври илмларини тўлиқ эгаллашга, олимлик даражасига етишишида, шубҳасиз, устозларининг хизмати бениҳоя катта бўлган. Мана шундай устозлардан бири — тил, луғат ва адабиёт соҳасида машҳур олим Абу Мудар Маҳмуд ибн Жарийр ал-Даббий ал-Исфажонийдир (1113 йили Марвда вафот этган).

Ал-Исфaҳоний Хоразмда ҳам бир қанча муддат яшаган. Бу ўлкада муътазиллийлар таълимотининг жорий бўлиши ҳам мана шу Ал-Исфaҳоний номи билан боғлиқдир. Аз-Замахшарий Бағдодда шайх ул-ислом Абу Мансур Наср ал-Хорисий, Абу Саад аш-Шаққоний, Абул Хаттаб ибн Абул Батар каби машхур олимлардан ҳадис илмидан таҳсил одди. Маккада бўлганида эса наҳв ва фикҳ бўйича илмни Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Талхат ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Йабирий ал-Андалусий, аш-шайх ас-Садийд ал-Хаййатий, луғат илмини эса Абу Мансур Мавхуб ибн ал-Хадар ал-Жаволикий каби машхур олимлардан ўрганди.

Замахшарий ҳаёти давомида Марв, Нишопур, Исфaҳон, Шом, Бағдод ва Шиждозда, икки марта Маккада бўлди. Олим бу ерда илмий ишларини давом эттирди, араб тили грамматикаси ва луғатини ҳамда маҳаллий қабилаларнинг лаҳжалари, мақоллари, урф-одатларини чуқур ўрганди, бу минтақа жуғрофиясига оид хилма-хил маълумотларни тўплади⁴⁰.

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, жуғрофия, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид эллиқдан ортиқ асарлар яратган, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Араб тилшунослиги ва грамматикасининг турли томонларига оид асарлар Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид “Ал-Муфассал” (1121 йил) номли асарини у Маккада яшаган пайтида, бир ярим йил давомида ёзган. “Ал-Муфассал” араб тили наҳву сарфини ўрганишда йирик қўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, ғарбда ҳам шуҳрат топган асарлардан ҳисобланади. Кўпчилик олимлар ўз илмий қиммати жиҳатидан аз-Замахшарийнинг бу асари таниқли араб тилшуноси Сибавайҳнинг (796 йили вафот этган) араб грамматикасига оид китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Ўша

⁴⁰ У. Уватов. Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144). <https://e-tarix.uz/shaxslar/335-zamaxshariy.html>

даврининг ўзидаёқ араблар орасида ҳам бу асар катта эътибор қозонган ва араб тилини ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалган. Хатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким Аз-Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва сарупо совға қилишни ваъда берган. Бир қанча кишилар асарни ёд олиб, мукофотга ҳам сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган. Бу мисол аз-Замахшарий асарининг ўша даврда ҳам қанчалик юксак баҳоланганини кўрсатади. Бу асарнинг бир қўлёзмаси Тошкентда, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. “Ал-Муфасссал”нинг ихчамлаштирилиб, мухтасар ҳолга келтирилган нусхаси “Ал-Унмазаж” (“Намуна”) номи билан аталади. Грамматикага оид асарларидан Шарҳ абйат китоб Сибавайҳ — ҳозир зикр этганимиз Сибавайҳнинг китобига ёзилган мукаммал шарҳдир. Аз-Замахшарийнинг хоразмшоҳ Алоуддавла Абулмузаффар Отсизга бағишлаб ёзилган “Муқаддимат ул-адаб” асари алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, хоразмшоҳлар даврида илм-фан, маданият анча тараққий қилган эди. Ҳукмдорлар, айниқса, хоразмшоҳ Отсиз олимлар, шоиру адибларга ҳурмат билан қарар, ўзи ҳам истеъдодли, маърифатпарвар, адабиётга қизиққан, билимдон одам эди. Унинг даврида илм-фан тараққиёти йўлида бир қанча хайрли ишлар амалга оширилган. Шу сабабдан бўлса керак, аз-Замахшарий “Муқаддимат ул-адаб”ни унинг номига бағишлаб ёзган. Асар беш катта қисмга бўлинган бўлиб — отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс юритади. Асар 1137 йиллари ёзиб тугалланган.

Маҳмуд Замахшарий ўзининг ахлокий қарашларида ўз замонасининг турли табақа кишилари ва касб-хунар эгаларининг жамиятда тутган мавқеи ва ахлоқодоби тўғрисида фикр юритар экан, мутафаккир шахснинг қандайлигидан, кимлигидан қатъий назар, аввало у яхши хулқ ва одамийлик зийнатига эга бўлмоғи кераклиги тўғрисида гапиради ва “Тўзал сифат ва хушхулқлик сийратлари

безамаган кишини ҳеч қандай чиройли кийимлар кўркам қилолмас, гуноҳ ва хатолардан сақланмаган кимсанинг қалби сира айбдан фориғ бўлмас”⁴¹ — дейди.

“Атвоқ уз-заҳаб фи-л-мавоиъз ва-л-хутаб” (“Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар”) — насихатомуз мақолалар тўпламидан иборат. Асар биринчи марта 1835 йили олмон олими Фон Хомир томонидан немисчага таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Ўттиз йилча ўтгач, французчага таржима қилиниб, 1886 йили Парижда чоп этилган. 1873 йили ҳам усмонли турк тилига таржима қилиниб, Истамбулда нашрдан чиққан.

Аз-Замахшарийнинг **“Рабийъ ул-аброр ва нусус ул-ахйар”** (“Эзгулар баҳори ва яхшилар баёни”) асарида адабиёт, тарих ва бошқа фанларга оид ҳикоялар, латифалар, суҳбатларнинг энг саралари жамланган, 97 бобдан иборат бу асарнинг нодир бир кўлёзма нусха-си Тошкентда, ЎзР ФА Шарқшунослик институтада сақланади. Бундан ташқари, Лейден, Берлин кутубхоналарида ҳам кўлёмалари мавжуд.

Олимнинг аруз вазни ҳақида баҳс юритувчи **“Ал-Кустос фи-л-аруз”** (“Арузда ўлчов (мезон)”) асари муҳим манбалардан ҳисобланади. Алифбо тартибида йиғилган араб мақоллари, масалларига бағишланган бошқа бир асарини “Ал-Мустаксо фи-л-амсол” (“Ниҳоя-сига етган масаллар”) деб аташ. “Мақомат” (“Мақомлар”) — эллик мақомдан иборат бўлиб, кофияли наср — сажъ услубининг нозик намуналарини ўзида мужассам этган муҳим асардир. “Девон уш-шеър” китоби ҳам диққатга сазовор асарлардан саналади. Аз-Замахшарийнинг **“Навобиғ ул-калим”** (“Нозик иборалар”) асари эса араб луғатларини ўрганишга бағишланган юксак дид билан ёзилган. Бу асар дастлаб француз тилига таржима қилиниб, асл нусхаси билан биргаликда 1876 йили Парижда, 1870 йили Қоҳирада, 1884 йили Байрутда, 1896 йили эса Қозонда нашр этилган.

⁴¹ Уватов У. Хоразмлик буюк аллома. — Т.: Янги аср авлоди, 2006. — Б. 90.

Масалан, Маҳмуд Замахшарий муътазилий сифатида “Рабиъ ул-аброр ва нусус ул-ахёр” асарида юнон файласуфлари Сукрот, Афлотун ва Аристотелларнинг фикр-мулоҳазаларидан фойдаланган. Масалан, у мазкур асарнинг “Адолат, инсоф ва тенглик” бобида адолат ва адолатсизлик ҳақида мулоҳаза юритиб, Аристотелнинг: “Адолат гўзалликдир, у барча гўзалликлар сабаби, шунинг учун ҳар нарсанинг ўртаси гўзалдир; адолатсизлик разилликдир, у барча разилликлар сабаби, шунинг учун ҳар нарсада ҳаддан ошиш разилликдир” ва Сукротнинг: “Хотиржам қалб инсон хурсандчилигининг манбаи, одил подшо олим шодлигининг масдари, безовта қалб инсон ғам-ғуссасининг манбаи бўлса, адолатсиз подшо олим қайғусининг сабабидир”⁴²,– деган фикрларини келтиради. Маҳмуд Замахшарий адолат ва ҳақиқат каби ахлоқий қадриятларнинг одамлар ўртасидаги муносабатларда мустаҳкам ўрин тутиши учун ҳаракат қилган. Илмда фақат рост гапирар ва адолат юзасидан иш тутар эди. Бу ҳақда у билан яшаб ижод этган тарихчи ва шоир Рашидуддин ал-Ватвот шундай дейди: *“Ростдан ҳам бу инсон, гарчанд барча билимларни пухта эгаллаган ва жами воқеаларнинг соҳиби бўлсада, ҳақиқатнинг аччиқлиги-ю, ҳалолу покликнинг ҳароратига қарамасдан жуда сабр-тоқатли киши эди. У ҳатто ўзига зарар бўлсада, доимо адолат юзасидан иш тутар эди”*⁴³.

Маҳмуд Замахшарий ёшларни янгиликка, юксакликка, янгилик қилишга қақриб, **“Атвоқ уз-заҳаб”** асарида шундай дейди: “Кечаги иззат-шарафга қаноатланма, у отангнинг топгани. Сен унга янгисини қўш, шунда икки шарафга эга бўласан. Модомики, ўз обрўйингни кўзкўз қилмаётган экансан, отанг топган обрў билан ҳам ғурурланма. Чунки ўзингда улуғлик ҳосил этмаган экансан, отангнинг улуғлигидан сенга фойда йўқ. Сенинг топган шарафинг

⁴² Маҳмуд Замахшарий. Рабъе-ул-аброр ва нусусу-ул-ахёр. – Бағдод, 1982. – Б. 176.

⁴³ Л. Тўраев. Маҳмуд Замахшарий маънавий меросида ахлоқий қадриятларнинг ўрни.ю 2018 й.

билан отанг топган шараф ўртасидаги фарқ – бугунги ризқинг билан кечаги ризқинг ўртасидаги фарқ мисолидир. Кечаги ризқ бугунги очликни кетказадими? Ҳеч ҳам кетказмайди”⁴⁴.

Маҳмуд Замахшарийнинг ҳаёти ва илмий мероси асрлар давомида Шарқ ва Ғарб тадқиқотчиларининг диққат марказида бўлган. Замахшарийнинг илмий фаолияти ҳақидаги кўплаб муаррихлар хусусан, Самъоний, Ёқут Ҳамавий, Ибн Халликон, Ибн Қутлубғо, Жалолуддин Суютий, Тошқўприлизода, Ҳожи Халифа Чалабий, Абдулҳай Лакнавий, Зириклий каби олимлар ўз асарларида қимматли маълумотлар қолдирганлар. Ғарб олимларидан **Йозеф Фон Ҳаммер, Гейнрих Леберехт Флайчер, Густав Вайл, Барбьер де Мейнард, Брокельман, Гибб, Крачковский, Белкин** ва бошқалар Замахшарий шахсияти ва асарлари билан жиддий қизиққанлар. Маҳмуд Замахшарий тафсир, ҳадис, фикҳ, наҳв, балоғат ва фасоҳат, бадий ва баён, руҳий тарбия ва ахлоқ, адабиёт ва шеърят соҳасида келажак авлод учун буюк маънавий мерос қолдирган олимлардан саналади⁴⁵.

Замахшарийнинг “Атвоқ уз-заҳаб” асари бир неча марта жаҳоннинг турли мамлакатларида нашр этилган бўлиб, куйида 1835 йили олмон олими Йозеф фон Ҳаммер томонидан немис тилига қилинган таржимаси ҳақида тўхталамиз. Аввало, бу олмон олимнинг таржимаи ҳоли ва ғарб илми оламида тутган ўрни ҳақида айрим маълумотларни келтирсак⁴⁶.

Йозеф фон Ҳаммер-Пургсталл (тўлиқ исми: Жозеф Фрейхерр фон Ҳаммер Пургсталл) - австриялик тарихчи - шарқшунос ва дипломат, шарқ адабиётининг тадқиқотчиси ва таржимони. Венадаги Шарқий тиллар императорлик академиясини тугатган⁴⁷.

⁴⁴ Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи ёхуд 101 манзума. – Б. 57

⁴⁵ Ихтиёр Бабаназаров. Маҳмуд Замахшарийнинг маънавий меросига муносабат ёхуд “атвоқуз заҳаб”ни ўрганган ғарблик олим. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 5 | 2021 ISSN: 2181-1385. Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723

⁴⁶ Шу ерда.

⁴⁷ Д.Фозил Солиҳ Самрой. “Замахшарийнинг наҳвий ва луғавий қарашлари”., Бағдод.: “Матбаатул Иршод”, 1971й. 420 б.

У юнон, лотин, француз, итальян, араб, форс ва турк тилларини билган. 1796 йилдан 1807 йилгача - дипломатик хизматда бўлган. 1799 йилда Истанбулда хизмат қилган. 1800 йилда у инглизларнинг французларга қарши ҳарбий амалиётида таржимон сифатида қатнашган. Лондонга ташриф буюриб, у ерда инглиз тилини ўрганган. Бир мунча вақт Парижда ишлаб, Силвестр де Сасй билан учрашган. Кейин Молдавияда (Яси шаҳрида) яшаган. Ватанига қайтиб келгандан сўнг, Вена судининг маслаҳатчиси бўлиб ишлаган. 1835 йилда графиня Пургсталлнинг меросхўри сифатида “барон” унвонини олган.

Йозеф фон Ҳаммер-Пургсталл буюк аллома Маҳмуд Замахшарийнинг **“Атвоқуз заҳаб-фил мавоизи вал хутаб”** асарини немис тилига таржима этиб, алломани ва унинг мазкур асарини бутун ғарб оламига танитган шахсдир. Мазкур таржима **“Samachschari’s Goldene Halsbänder”** номи остида 1835 йилда немис ва араб тилидаги алоҳида матнлари билан Вена шаҳрида нашр этилган. Бу Замахшарийнинг **“Атвоқ уз-заҳаб”** мақолалар тўпламининг немис тилига биринчи таржимаси ва биринчи литографик наشري эди. Тошбосма асарнинг арабча матни 60 бетдан, немис тилидаги таржима матни эса 54 бетдан иборат⁴⁸.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш лозимки, Йозеф Фон Ҳаммер аллома Маҳмуд Замахшарийнинг **“Атвоқуз заҳаб фил мавоиз вал хутаб”** асарини немис тилига таржима этиб, алломани ва унинг мазкур асарини бутун ғарб оламига янада машҳур қилди⁴⁹. Мазкур таржима **“Samachschari’s Goldene Halsbänder”** номи остида 1835 йилда Вена шаҳрида А. Штраусс томонидан нашр этилган ва бу нашр ғарбда жуда кенг тарқалиб, Гейнрих Леберехт Флайчер, Густав Вайл ва Барбиер де Мейнард каби немис ва француз олимларининг таржималарига катта туртки ва асос бўлган. Ундан ташқари мазкур

⁴⁸ Жураев О. Маҳмуд Замахшарий, Т.: “Тафаккур”, 2010.-56б., 3-б

⁴⁹ Мирза Юсуфхон ибн Иътисомул-малик. “Қалоидул адаб фи шарҳи атвоқ уз-заҳаб”, 1314х., Қоҳира: “Мактабутул Азҳария лит-Турос”. 154б.

нашр Мюнхен шаҳрида 1990-94 йиллар давомида Валтер де Груйтер ГмбХ & Со.га тегишли К. Г. Саур Верлаг нашриёти томонидан кўп сонли микдорда микрофильм шаклда кўпайтирилади ва ғарб оламининг турли ва кўп сонли кутубхоналарда жойлаштирилади, жумладан Германиянинг **30** га яқин кутубхоналарида, **Америка Қўшма Штатларининг 25** дан ортиқ кутубхоналарида, шу билан бирга **Канада, Франция, Словения, Исроил, Испания ва Жанубий Африка Республикаси** кутубхоналаридан жой олган Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоқуз заҳаб фил мавоизъ вал хутаб” асари Ғарб олимлари томонидан жаҳон адабиётининг юксак намунаси ва нодир санъат асари сифатида эътироф этилган⁵⁰.

Унинг тил ва адабиётшунослик, фикҳ, тафсир, география ва шу каби соҳаларда яратган **50** дан ортиқ асарлари маълум. У араб тили грамматикасини чуқур ўрганган, араблар орасида юксак эҳтиромга сазовор бўлган, тафсир, ҳадис, адабиёт, фикҳ илмлари бўйича бебаҳо асарлар яратган. Алломанинг “Ал-Муфасссал”, “Муқаддимат ул-адаб”, “Асос албалого” каби асарлари ҳозирга қадар араб тилшунослигига доир муҳим манбалар саналади. Унинг машҳур “Ал-Кашшоф” асари ҳозир ҳам дунёдаги ислом университетларида Қуръон тафсирига оид муҳим дарслик сифатида ўқитилмоқда.

Алломанинг араб тилшунослиги ва грамматикаси ҳамда Қуръонни ўрганишга доир асарларига ўз даври ва кейинги замон олимлари шарҳлар, ҳошиялар ёзганини кўришимиз мумкин. Бу каби жиҳатлар, яъни Қуръони каримга тафсир ва фикҳ, калом, тасаввуф илмига оид асарларга шарҳлар ёзиш кўплаб алломаларнинг илмий фаолиятида ва кейинги давр ижодкорларининг илмий-маърифий меросида кузатилади. Немис шарқшуноси **Карл Броккелман** дунёнинг турли қўлёзма хазиналарида “Ал-Кашшоф”нинг **100**га

⁵⁰ Ихтиёр Бабаназаров. Маҳмуд Замахшарийнинг маънавий меросига муносабат ёхуд “атвоқуз заҳаб”ни ўрганган ғарблик олим. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 5 | 2021 ISSN: 2181-1385. Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723

яқин қўлёзмалари ва асарнинг ўзига битилган **20** дан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар борлиги ҳақида ёзиши аз-Замахшарий асарининг шуҳратида далолат беради.

Олимнинг **“Асос ал-балоғ”** (“Нотиклик асослари”) асари асосан луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати, мукамаллиги ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан усталик билан фойдаланиш учун киши фасоҳат, балоғат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак. Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари, уларни амалда тадбиқ этиш йўллари чуқур таҳлил қилинган.

“Атвоқ уз-заҳаб фи-л-мавоиъ ва-л-хутаб” (“Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар”) асари насихатомуз мақолалар тўпламидан иборат. Асар биринчи марта 1835 йили олмон олими **Фон Хомир** томонидан немисчага таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Ўттиз йилча ўтгач, французчага таржима қилиниб, 1886 йили Парижда чоп этилган⁵¹.

Маҳмуд Замахшарий ҳам араб илмларига оид бошқа асарлари билан бир қаторда араб илмларининг яна бир муҳим йўналиши бўлмиш маърузалар илми бўйича “Рабиъу-л-аброр ва нусусу-л-ахбор” асарини яратган. Мазкур асар алломанинг асар муқаддимасида келтирган маълумотига кўра машҳур “ал-Кашшоф” асарида кейин, яъни мелод.1134 йили алломанинг Маккадалик даврида ёзилган. Аллома бу хусусда қуйидагича дейди: “Бу китобни, “алКашшоф” ўқувчилари зехнига дам бериш, билим ва қобилиятларини фикрлашга ишлатиб, бундан толиққан дилларига ором бериш, зерикканларида ўқиб завқланишлари учун ёздим... Ундан Касир бин Абдурахмоннинг Иззага ёзган ғазаллари ва Жамил бин Абдуллоҳнинг гўзал шеърларини ўқийсан. Яхши суҳбатдош хоҳласанг, ундан яхши суҳбатдош йўқ, янги

⁵¹ У. Увагов. Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144). <https://e-tarix.uz/shaxslar/335-zamakhshariy.html>

хабар керак бўлса, ундан яхши хабарчи йўқ. Ҳузнга мойил бўлсанг, кўз ёшингни шашқатор оқизар, шодон кулги керак бўлса, ундан ичак узди латифалар топасан”⁵².

Мазкур асар таркибий жиҳатдан **98** бобдан, баъзи манбаларда ёзилишича, **92** бобдан иборат (Кашфуз-зунун). Асар “Вақт, дунё ва охират ҳақидаги” боб билан бошланиб, “Ҳашоротлар, ер юзидаги бошқа ҳайвонлар ва улар билан боғлиқ нарсалар ҳақидаги” боб билан якунланади. Асардаги мавзулар тартиби алифбо тартибида тузилган. Асар дин, ахлоқ, география, наботот ва бошқа илмларни қамраб олган. Ҳар бир боб Қуръони оятлари ва мавзуга оид ҳадислар, алломалар фикри ва шоирлар шеърлари билан ёритилган. Замахшарийнинг мазкур асари араб илмлари таснифига кирувчи маърузалар илмида яратилган муҳим манбалардан ҳисобланади. Олимлар бу асарнинг кўпгина мухтасар шакллари яратиб, у кўпгина тилларга таржима қилинган.

Қайд этиш лозимки, Маҳмуд Замахшарий илмий меросига мансуб топилмаган асарлари мавжуд. Олимнинг мана шундай асарлардан бири 2020 йилда Техрондаги Малик миллий кутубхонасидаги 1622 рақам остида сақланадиган қўлёзма таркибида аниқланган. Қўлёзма 589/1193 йили котиб Муҳаммад ибн Абу Юсуф ибн Умар томонидан кўчирилган ва унинг 126-17а саҳифаларига “Рисола фи-т-таслия ли-ман куффат ʻайнуху” – “Кўзи ожиз кишига тасалли бериш ҳақида рисола”си битилган. Мазкур рисола Маҳмуд Замахшарий олимлар томонида йўқолган деб ҳисобланган асари бўлиб, Ёқут Ҳамавий уни “Таслия аз-зарир” номи билан зикр қилган.

Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий Низомулмулк (1018-1092) йирик давлат арбоби ва тарихчи олим бўлиб, унинг “Сиёсатнома” (ёки “Сияр ул-мулк”) асари 51 бобдан иборат. Унда давлат тизими, молиявий ҳисоб-китоб ишлари, қўшин тузилиши, мансаблар ва уларга амалдорларни тайинлаш тартиби, амалдорлар фаолияти

⁵² Б. Пирмуҳамедов. Маҳмуд Замахшарийнинг “Рабиъу-л-аброр” асарининг муҳодара илмидаги ўрни. 2023.

муаммолари хусусида фикр юритилади. Асарда Ўзбекистон тарихига оид муҳим ва қимматли маълумотлар ҳам бор.

Мана **тўққиз асрдан ошибдики**, “Сиёсатнома” асари турли тилларда кўпгина халкларнинг амиру умаролари, мутафаккиру ижодкорлари, умуман, зиёли аҳли диккати ўзига тортиб келади. Ҳатто Ғарб мамлакатларида бу китоб барча даврлар учун давлатни, жамиятни бошқаришда, дину эътиқод поклигини, мамлакат яхлитлиги ва дахлсизлигини сақлашда, фукаралар ҳақ-ҳуқуқлари ва осойишталигини ҳимоя қилишда, халққа шу талаблар даражасидаги салоҳиятли раҳбарлар бош бўлишида асқотадиган яхши қўлланма, мароқли бадиий асар ва **тарихий манба сифатида эътироф этилган** Китоб тарихчилар, сиёсатчи ва сиёсатшунослар, файласуфлар шунингдек, бу соҳаларга қизиққан китобхонлар оммаси учун мўлжалланган⁵³.

Низомулмулк 1072 йилда 17 ёшида тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072-1092 йиллар) саройида вазирлик қилиб, бу шоҳнинг давлатига ҳам катта мадад беради, мулкни бошқариб туради. Маликшоҳ уни ўз ҳомийси отабек деб атаган. Вазирлиги даврида у кўп олимлар ва машҳур кишиларга ҳомийлик қилиб, моддий ёрдам кўрсатди. Улуғ олим ва шоир Умар Хайём ҳам Низомулмулкнинг мурувватидан баҳраманд бўлганлиги яхши маълум. Шу ҳукмронлар даврида Низомулмулк Арабистондан то Туркистонгача бўлган улкан мамлакатни бошқарган. Бу даврда ҳатто халифа пойтахти бўлмиш Бағдод ҳам Маликшоҳ қўлида эди ва уни бевосита вазири Низомулмулк бошқарган. Тарихчи Мирхонд ўзининг “Равзат ус-сафо” асарида (4-жилд, 107-бет) бир воқеани келтирган. Бир куни Маликшоҳ Низомулмулкнинг ўғлидан хафа бўлади. У султон шаҳнасини таҳқир қилган эмиш. Вазири олдида ўз одамларини юбориб, хафа бўлганини айтиб юборади: “Агарда мамлакат бошқарувида сен менга шерик бўлсанг, майлия, бироқ менга

⁵³ Шариф Холмурод. Низомулмулк ва унинг Сиёсатнома” асари”. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/286-siyosatnoma.html>

тобеъ бўлсанг, нимага ўғлинг қилмишларини назорат қилмайсан, у хадидадан ошиб кетибтику. Хоҳласам буюраман, олдингдан давотни оладилар (яъни вазирликдан тушираман сени)”. Низомулмулк унга жавоб бердики, сенинг давлату тожинг менинг давотимга боғлиқ, вазирликни мендан олсанг, сендан тожингни оладилар Низомулмулкнинг оқилона ва адолатли давлат бошқаруви туфайли Маликшоҳнинг номи тарихда қолди. У адл ва инсофнинг буюк меъмори эди. Вазирлиги даврида Бағдод, Басра ва Исфаҳонда “Низомия” номидаги мадрасалар бино қилади.

“Сиёсатнома” асари яратилган даврдан бошлаб олимлар,” тарихчилар, адиблар, энг асосийси, шоҳу ҳокимлар диққатини ўзига тортиб келади. Бу асарни султонлар ва бошқа мансабдорлар кўчиртириб олиб, ўз фаолиятларида фойдаланганлар. “Сиёсатнома” Шарқ маданиятини, салжуқийлар тарихи ва сиёсий ҳаётини ўрганишда энг ишончли манба бўлиши билан бирга форс адабиётининг дастлабки бадий асарларидан саналади Темур тузуклари” асарида улуғ вазир ва давлат арбоби” Низомулмулк амаллари ҳурмат-эҳтиром билан эсланиб, жумладан, шундай дейилади: *“Масалан, Маликшоҳ Салжуқий ўз вазири - Низомулмулкни мартабасидан туширди. Вазир бошдан-оёқ яхши сифатларга ўралган эди. Унинг ўрнига зоти паст, ёмон бир кишини вазир қилиб тайинлади. Бу шумқадам вазирнинг қабиҳ ишлари, зулм-ситами ва нафси бузуқлиги касофатидан салтанат биноти бузила бошлади”*. Бошқа бир жойида Низомулмулк давлатни бошқаришда ибрат қилиб кўрсатилиб, унинг фазилатларига таъриф берилади: “Низомулмулкнинг ёмон қилмишлари кам бўлиб, хайрли ишлари кўпроқ эди. У ҳажга бормоқчи бўлиб турган вақтида авлиёлардан бири унга дебди: “Маликшоҳ давлатининг хизматида бўлиб, амалга ошираётган хайрли ишларинг ва Тангри таолонинг бандаларига етказиб турган ёрдамнинг ҳаж қилиш билан баробардир.

“Темур тузуклари”да ақлли, билимдон ва ҳушёр вазир” мамлакат ҳаётининг турли жабҳаларида жуда катта куч эканлиги, подшоҳининг

бошига тушган муҳим ва мушкул ишларни тадбиркорлиги ва узоқни кўра билиши қобилияти билан осонлаштириши олийжанобларча эътироф этилади. “Бундай вазирни эъзозлаб, иззат-икром этсинлар”, “давлат шериги билиб, азиз тутсинлар. Зинҳор унинг сўзидан чиқмасинлар, у нима деган бўлса, бари ақл кўзгусидир”, дея қайта-қайта таъкидланар экан, шундай ҳурматга сазовор вазир сифатида яна Низомулмулк мисол сифатида келтирилади. Асарнинг тарихий, сиёсий ва бадий аҳамияти шундаки, у салжуқийлар ҳукмронлигига оид обрўли манба бўлиб, бу силсила шоҳлари учун давлатни бошқаришда бир дастур тарзида яратилган. Асар адабий манба сифатида ҳам жуда қимматлидир. Шу сабабли асарга, Низомулмулк шахсиятига Алишер Навоий, “Дастур ул-мулк” муаллифи Самандар Термизий, “Осор ал-билод” муаллифи Абу Яҳё Закариё ибн Муҳаммад ал-Қазвиний ҳамда Ибн Исфандиёр, Ибн Биби, Ибн Тиктак, Хожа Халифа ва бошқа кўплаб улуғ алломаю давлат арбоблари ғоят юксак баҳо берганлар

Ушбу асар машҳур шарқшунос олимлардан **Ш.Риё, В.Дорн, Э.Брове, А.Кристенсен, Ч.Шеффер, Т.Нельдеке, В.В.Бартольд, А.Кримский, Муҳаммад Низомиддин, Файз ал-Ҳасан Файзий, Б.Ғафуров, Б. Аҳмедов** ва бошқалар диққатини ўзига тортиб, уларнинг жиддий хулосаларига асос бўлган. Кўпгина хорижий нашрларда “Сиёсатнома” асари бугунги сиёсатчилар учун ҳам энг яхши қўлланма сифатида баҳоланади. “Сиёсатнома” асари ва Низомулмулкнинг шахсияти кўп мутахассислар қатори ўзбек олимлари ҳамда ўқувчиларини ҳам қизиқтириб келмоқда. Бу асардан баъзи парчалар ва маълумотларни академик Бўрибой Аҳмедовнинг мақолаларида ҳамда “Ўзбекистон тарихига оид манбалар” китобида учратамиз.

“Сиёсатнома” ёки “Сияр ул-мулк” асарини олимлар салжуқийларнинг сиёсий дастури сифатида баҳолаганлар. Асарнинг асосий ғоялари ҳам шундан иборатки, вазир Низомулмулк шоҳ ва ҳокимларни адлу инсофга, сулҳ ва мурувватга, давлатни оқилона бошқариб, қатъий қоида ва тартиб ўрнатишга, амалдорларни

виждонли, пок, ҳалол ва имонли бўлишга, мамлакат ободонлиги, унинг аҳли фаровонлиги, тинчлиги ва тотувлигини таъминлаш учун ҳаракат қилишга даъват этади.

Китобхон Низомулмулк асарини ўқир экан, муаллифнинг ақл-заковати, ҳаётий тажрибаси, ҳикоя ва мисолларига мафтун бўлади, унда келтирилган илмий, ахлоқий-тарбиявий, диний далилларга ишонади, асар муаллифининг тилига, бадиий тасвир маҳоратига қойил қолади.

Низомулмулк фикрича, адолат ва саховат хайр-садақадан, ночор, ноилож кишиларга мадад беришдан, бева-бечоралар, майиб ва ногиронларга ҳазинадан нафақа ажратишдан ва инсонларнинг ҳуқуқларига риоя қилишдан иборатдир. Амалдорларни тўғри танлаб, уларга қўлларидан келадиган ишлар ва вазифаларни топшириш, бир кишига бир амал бериб, ундан итоат ва ижро фазилатини кутиш давлат бошқарувининг асосий талабларидандир. Ҳар бир ишда амалдорларнинг маслаҳат билан иш кўришлари кўзда тутилади. Низомулмулкнинг шоҳ ҳаёт тажрибасига эга бўлган, жаҳон кезган оқсоқоллар, олиму мўътабар кишилар билан маслаҳатлашиб иш тутиши тарафдоридир.

Низомулмулкнинг яна бир фикри эътиборга сазовордир. Бу ғоя шундан иборатки, давлатда марказий ҳукумат (яъни шоҳ ҳокимияти) жуда ҳам кучли бўлиши лозим. Шундагина давлатда тинчлик ва адолат барқарор бўлади, раият ўз мақсадига ета олади, жамият сулҳ ва адолатда, муруватда яшайди.

Давлат бошқаруви ва ҳукуматчиликка у **875-999** йилларда ҳукм сурган сомоний ҳамда ғазнавий султон ва шоҳларни намуна қилиб кўрсатади. Бу сулолаларнинг намояндаларини ниҳоятда улуғлаб, баъзан уларга хос бўлган фазилат ва яхши хислатларни, хулқ-атворларни эъзозлаб, замона шоҳларида ҳам шундай сифатларни кўрмоқчи бўлади ва шу йўл билан уларга давлатни бошқариш борасида самимий маслаҳатлар беради⁵⁴.

⁵⁴ Шариф Холмурод. Низомулмулк ва унинг Сиёсатнома” асари”. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/286-siyosatnoma.html>

“Сиёсатнома” мавзу жиҳатдан кенг қамровли ва сермазмун” асар. Унда давлат бошқарувига алоқадор қарийб ҳамма қоида ва қонунлар, усул ва воситалар, қози ва қозихона ишлари, қўшин ва сарбозлар, хизматчи ва шахсий сарбозлар масалалари, саройдаги соқчилару посбонлар вазифалари, уларнинг маошлари, почта ва айғоқчилик (разведка) ишлари, уларнинг моддий жиҳатлари, хазина ва байтулмол, элчиларга муносабат, ҳатто шоҳнинг оилавий ишлари, унинг базм ва мажлислари, хос ходим ва шахсий соқчилари ҳақида маълумот ва маслаҳатлар бор. Асарда молия ва хўжалик ишлари, солиқ ва хирож, закот ва вақф масалалари ҳам ўрин олган. Улар баъзан керакли даражада очиб берилган бўлмаса ҳам, муайян тадқиқотларга озуқа бера олади.

Мазкур асарнинг **учинчи бобида**, жумладан шундай деб ёзилади: *Подшоҳ ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилиб, золимларнинг додини бериб, жазолаб ва раият сўзларини бевосита эшитиб бориши керак. Муҳим булган аризаларни қабул қилиб, ҳар бирига жавоб бериши лозим. Агарда, “подшоҳ додоҳларни олдиға чақириб, ҳафтада икки маротаба уларнинг сўзларини эшитади ва золимларнинг жазосини беради”, деган хабар мамлакатға тарқалса, унда золимлар қилмишларининг оқибатини ўйлаб, қўрқиб бедодлик қилмайдилар*”⁵⁵.

“Сиёсатнома”, - деб ёзади профессор Б.Н.Заходер,- бу,” жиддий сиёсий ҳужжат бўлиб, марказий ҳукумат парчаланишига қарши қаратилган асардир. “Сиёсатнома” марказлашган давлат тузишга даъват этиб, кучли давлат маҳкамаси, армия ва бошқа .“текшириш воситаларини яратишга чақиради Сиёсатнома” нинг энг қадимий нусхаси Британия музейида” (АДД 23516) ҳамда Берлинда сақланади. Бу нусхалар 1168-69 йили Урмия шаҳрида амир-хожиб Алп Жамолиддин фармонига биноан кўчирилган, Чарлз Шеффер 1291 йили кўчирилган бошқа нусхадан фойдаланиб, асарни француз тилига ўгириб, 1893 йили нашр этган. 1914 йили

⁵⁵ Низомулмулк “Сиёсатнома” Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2017 йил. 24-бет.

Калкутта шаҳрида асарнинг тош-босма нусхаси ҳам чоп қилинган. Кейинчалик, 1932 йили Техрон шаҳрида Иброҳим Халҳолий иштирокида “Сиёсатнома” асари беш нусха асосида солиштирилиб, босиб чиқарилган Низомулмулкнинг бу асарини Б.Н.Заходер кўп йиллик тадқиқотларидан сўнг 1949 йили рус тилига таржима қилиб, нашр эттирди. 1960 йили асар инглиз тилида чоп қилинди Сиёсатнома”нинг яна бир наشري 1989 йили Душанбеда” амалга оширилди. Асарни нашр этган олим А.Девонакулов ўз сўзбошисида асарнинг асосан бадий аҳамиятини умуминсоний Сиасатнаме. Книга о правлении визира XI столетия Низам аль-мулька. Москва-Ленинград, “Наука”, 1949, с.242 қадриятлар жиҳатидан таҳлил этган. Аммо бу нашр баъзи камчиликлардан ҳоли эмас: асарнинг баъзи боблари тушириб қолдирилган.

“Сиёсатнома”нинг форсчаси 1931, 1956 йиллари, французчаси 1893 йили, ингизчаси 1960 йили ҳамда русчаси 1949 йили чоп этилган. Китоб ўзбек тилига ҳам таржима қилинган⁵⁶.

Буюк Имом Уструшаний (Абул-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Маждуддин ал-Уструшаний) – инсон ҳуқуқи масалаларини юқори чўққига олиб чиққан табаррук зотдир.

Уструшаний XII аср охири ва XIII асрнинг биринчи ярмида яшаб, юксак илмий салоҳияти билан фикҳ илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшган уструшаналик улуғ алломадир. Қайд этиш лозимки, Уструшана бугунги Жиззах воҳаси қадимдан Ғарб ва Шарқни бир-бирига боғловчи Буюк Ипак йўли бўйида жойлашган бўлиб, унинг илм-фан ривожига маданият юксалишидаги ўрни жуда юқори саналади. Уструшана минтақасининг пойтахти Бунжикат йирик хунармандчилик ва савдо маркази бўлганлиги қадимий манбаларда таъкидланиб ўтилган. Бунжикатда вилоят ҳокимининг

⁵⁶ Тарихий манбашунослик. Электрон ўқув-қўлланма. Тошкент, 2007.) (Низам Ал-Мульк. Книга о правлении (Сиасет-Наме. Юклаб олиш - https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Siaset_name/frametext1.htm

қароргоҳи, шаҳар ташқарисида эса қасрлар, боғлар, узумзор ва экинзорлар бўлиб, шаҳар атрофи хандақлар билан ўралган эди. Бунжикат Самарқанддан олти фарсах масофада жойлашган бўлиб, эркак аҳолиси **20** минг кишидан иборат бўлган.

Маждуддин Уструшанийнинг илмий-маънавий меросини “Китоб ал-фусул”, “Жомиъ аҳком ас-сиғор”, “ал-Фатово”, “ал-Қуруз ва-д-дуюн” ва “ал-Аъсила вал-ажвиба” каби асарлари ташкил этади. Мазкур асарларидан биргина “Жомиъ аҳком ас-сиғор” чоп этилган бўлса-да, у ҳозиргача етарлича тадқиқ қилинмаган эди. Шуни ҳам айтиш лозимки, унинг нашрларни амалга оширишда маълум текстологик хато ва камчиликларга йўл қўйилган. Бир гуруҳ саудиялик тадқиқотчилар алломанинг “Китоб ал-фусул” асаридан муайян бўлақларни илмий жиҳатдан чегараланган, фақат замонавий шариат илмлари доирасида таҳлил этиб, тадқиқот олиб бордилар.

Хорижий Шарқ мусулмон мамлакатлари замонавий тадқиқотчилари Абдулҳамид Абдулҳолик ал-Байзалий, Абу Мусаб ал-Бадрий ҳамда Маҳмуд Абдурраҳмон Абдулмуниҳ кабилар Маждуддин Уструшанийнинг “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари матнини нашр қилганлар. Саудиялик Фаҳд ибн Носир ибн Фаррож ал-Фаридий, Абдурраҳмон ибн Усмон ал-Муршид, Сулаймон ал-Хамис каби тадқиқотчилар алломанинг “Китоб ал-Фусул” асари асосида тадқиқот иши олиб борганлар.

Ўрта асрларда Уструшана тараққий этган ҳудудлардан бўлгани боис бу ўлка ҳақидаги маълумотларни **Ибн Ҳавқал, ал-Истаҳрий, ал-Мақдисий, Ибн Ҳурдазбих, Ибн ал-Фақих, Абу Саъд ас-Самъоний, Ёқут ал-Ҳамавий** каби араб географ олимларининг тарихий-географик асарларида ҳамда бир қатор тарихий-биографик асарларда ҳам учратиш мумкин.

Ишончли қўлёзма манбаларга қараганда, Маҳмуд ва унинг ўғли Муҳаммад Уструшанийнинг устози Бурҳониддин Марғиноний ҳисобланади. Уструшанийлар шаклланган илмий муҳит асосан

ҳанафий мазҳаби олимлари таъсирида бўлган. Энг муҳими, Имом Уструшанийнинг нафақат “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари, балки “Китаб ал-фусул”, “Куррат ал-айнайн фи ислах ад-дорайн”, “ал-Фатово”, “ал-Куруд ва-д-дуйун” ва “Ал-Асъила вал-ажвиба” каби бошқа асарлари ҳам ўз даврида катта шуҳрат қозонган.

Албатта, Маждуддин Уструшанийнинг “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари бундан саккиз юз йил аввал дунё тарихида бола ҳуқуқларига бағишлаб ёзилган илк ҳуқуқий манба эканини алоҳида қайд этиш даркор. Бундай нодир асар мавжуд эканининг ўзиёқ, фикримизча, олис тарихда юртимизда забардаст уламолар ва фикҳшунос олимлар томонидан кўпгина ҳуқуқий муносабатлар, шу жумладан, ислом ҳуқуқининг тизими, моҳияти, манбалари ва ривожланиш босқичлари мукамал ўрганилиб, бу борада нодир асарлар яратилганини яққол тасдиқлаб турибди.

Шарқшунос олимлар таъкидлаганидек, “Жомиъ аҳком ас-сиғор” ислом ҳуқуқшунослигига оид қимматли манбадир. Шу боис бу китоб илк марта 1982 йили ироқлик профессор Абдулҳамид Абдул Холиқ ал-Байзалий томонидан чоп этилган. Асарнинг иккинчи нашри эса Қоҳирада “ал-Азҳар” университети профессори Абу Мусъаб ал-Бадрий ҳамда ўқитувчи Маҳмуд Абдурахмон Абд ал-Мунъим томонидан тайёрланган⁵⁷.

Хулоса қилиб айтганда, Имом Уструшанийнинг “Жомиъ аҳком ас-сиғор” асари вояга етмаган болаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари хусусида ёзилган фикҳий асарларнинг энг мукаммалидир. Асарда ҳанафий мазҳаби бўйича ёш болаларга тааллуқли фикҳга оид тарқоқ ҳолда берилган юзга яқин манбалардан олинган **1 минг 280** дан ортиқ фатво ўз мужассамини топган. Ислом ҳуқуқшунослиги асосида битилган ушбу асарда болалар ҳуқуқлари бўйича келиб чиқадиган муаммолар одилona ҳал қилиниб, ижтимоий ҳаётда болаларнинг хавфсизлиги ва асосий ҳуқуқларининг дахлсизлигини таъминлаш

⁵⁷ М. Атаев. “Исломда болалар ҳуқуқлари мажмуаси”. <http://old.muslim.uz/index.php/rus/maqolalar/item/3445>

билан боғлиқ кўплаб саволлар муҳокама қилинган. Унда ушбу соҳада ҳуқуқ-тартибот маҳкамалари учун жуда кўп аниқ далиллар ва кўрсатмалар берилган.

Ислом оламида Маждуддин ал-Уструшанийдан кейин болалар ҳақ-ҳуқуқларига тааллуқли фикҳий асар деярли ёзилмади. Шунуктаи назардан қаралганда алломанинг **“Жомий аҳком ас-сиғор” асари болаларнинг ҳуқуқлари хусусида ёзилган деярли ягона фикҳий асар, деб хулоса қилишга ҳаққимиз.**

Биз қуйида нафақага оид бир фатвони ҳукмингизга хавола қиламиз.

“Болалар нафақаси. Болаларнинг нафақаси уларни озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой билан таъминлаш отанинг бурчидир. Фақир ёш боланинг нафақаси отасига вожиб бўлади. Бу ҳукмининг далили Қуръони каримдан олинган. Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади: “Уларни меъёрида озиқлантириши ва кийинтириши отанинг зиммасидадир” (Бақара, 233). Боланинг сабабидан онага нафақа бериши вожиб бўлишида ҳеч шубҳа қолмайди. Боланинг нафақаси фақат отага, ота-онанинг нафақаси фақат ўғилга ва хотиннинг нафақаси фақат эрга вожиб бўлади. Унга бу нафақада ҳеч ким шерик бўлмайди. Болани эмизиши нафақадир. Нафақа эса отага вожибдир.

“Жомийу-р-румуз”да шундай дейилган: Ёш боланинг нафақаси касб қиладирган вақтгача отасининг гарданига вожибдир. Ул вақтда, яъни касб қилишга қудрати етадиган бўлганда болани отаси иш ўрганишга топширгай ва ул бола қилган касбидан нафақа бергай. Бас, ишни яхши қилишдан илгари у болага отаси ўз молидан нафақа бергай. Боланинг нафақасини беришда ҳеч ким отага шерик бўлмагай, яъни ёлғиз ўзига болани боқиши ва нафақа бериши вожибдир. Онаси ва хотинининг нафақасини беришда ҳеч ким отага шерик бўлмагай, яъни отанинг ёлғиз ўзига болани боқиши вожибдир, бу ота-онаси ва хотинининг нафақасини берганида ҳеч ким шерик бўлмаганига ўхшаши.

Балогатга етган қизнинг эри бўлмаса, нафақаси отасига вожиб бўлади. Кўзи ожиз, ақли йўқ, толиби илм бўлган ўғиллар камбағал бўлсалар, уларнинг нафақаси ҳам отага вожиб бўлади. Турмуши бузилиб, қайтиб келган қизнинг нафақаси ҳам отага вожиб бўлади. Бунга Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам)нинг қуйидаги ҳадислари далил. Суроқа ибн Жуъшумдан ривоят қилинади: “Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам): “Эй Суроқа, сенга энг улуғ садақанинг ёки садақадан ҳам улуғроқ нарсанинг далолатини берайми? — дедилар. Ҳа, ё Расулulloҳ, деди. Уйингга қайтиб келган ва сендан бошқа таъминотчиси бўлмаган аёл зотига икром кўрсатмогинг”, — дедилар”.

“Нафақани онага бериш Агар бир кишининг ёш болалари бўлиб, баъзилари эмизикли, баъзилари сутдан чиққан бўлса ва уларнинг онаси хотини бўлса ҳамда болаларнинг шахсий маблағи бўлмаса, онаси уларнинг таъминоти бўйича даъволашса, модомики болалари ёш экан, қози уларнинг таъминотини ота зиммасига юклайди. Агар она болаларининг таъминотида эрнинг тазйиқи ва зикналигидан ишқоят қилса, қози унинг ишқоятини эшитиб, болаларнинг моддий таъминотининг бир қисмини онага бериши лозим. Агар ота: “Умendan пулни олиб, болаларга бермайди”, деса унинг онага қарши даъвоси қабул қилинмайди. Чунки она дахлсиз кишидир. Дахлсиз кишига қарши хиёнат даъвоси далилсиз инобатга олинмайди. Эр қозидан хотиннинг қўшниларидан сўраб кўришини сўраса, эҳтиёт юзасидан сўрайди. Бунда фақат борди-келди қиладиган қўшнилардан сўрайди. Чунки шундай қўшнилар онанинг аҳволини яхшироқ билишади. Агар ҳолат эр айтгандек бўлса, қози онага танбех бериб, бу ишдан қайтаради.

Баъзи машойихлар шундай дейишган: Агар бу борада низога бориладиган бўлса, қози истаса таъминот пулини ишончли кишига топишиб, у эрталаб ва кечаси уни онага бериб туради. Пулни бирданига бермайди. Истаса болаларга таъминот пулини беришини бошқага буюради”⁵⁸.

⁵⁸ “Жомий аҳком ас-сиғор” асари. <http://old.muslim.uz/index.php/yangiliklar-2016/>

“Жомиъ аҳком ас-сиғор” ислом ҳуқуқшунослигига оид қимматли манба бўлгани боис, унинг қўлёзма нусхалари дунёнинг турли мамлакатларига кенг тарқалган. Ушбу асар илк бора 1982 йил Ироқ Республикасида профессор Абдулҳамид Абдулҳолиқ ал-Байзалий томонидан нашр қилинган. Нашрни амалга оширишда АҚШнинг Принстон университети (№1704), Ироқнинг Бағдод шаҳридаги “Ироқ миллий музейи” (№ 9626/1) ва Марказий вақфлар (№3741/1, №7460/1) ҳамда Мовсул шаҳридаги “ал-Аҳмадийя” марказий вақф (№9/7) кутубхоналарида сақланаётган 5 та қўлёзмадан фойдаланилган.

Ушбу асарнинг икки жилдга бўлинган иккинчи нашри Миср пойтахти Қоҳирада профессор Абу Мусъаб ал-Бадрий ҳамда “ал-Азҳар” университети ўқитувчиси Маҳмуд Абдуллаҳмон Абдулмумин томонидан тайёрланган. Унда тадқиқотчилар асарнинг биринчи нашридан ва унга қўшимча ҳолда Мисрнинг “Дор ал-кутуб” кутубхонасида №901 рақамли қўлёзма ва №9334 рақам остида сақланаётган микрофильмдан ҳам фойдаланганлар.

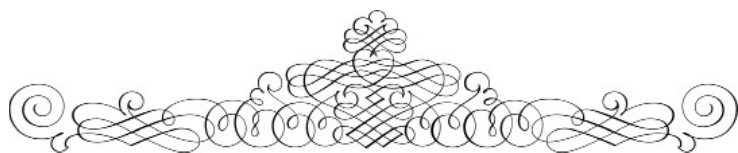
“Жомиъ аҳком ас-сиғор”нинг ўн битта қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улардан чет эл кутубхоналарининг фондларида сақланувчи олти нусхаси илмий адабиётда яхши маълум. Аммо асарнинг Тошкентдаги №6245, 9634, 10409, 8955 ва 12723/II рақамлари остида сақланаётган беш нусхаси илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келган, аммо мазкур нусхаларнинг ҳам илмий аҳамияти юқоридир.

Қайд этиш лозимки, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида, асосан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига эътибор берилса-да, яқин-яқингача бола ҳуқуқлари муаммоларига етарли аҳамият берилмас эди. Фақат XX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб мазкур масалада халқаро ҳужжатлар қабул қилина бошланган. Жумладан, 1923 йилда англиялик Эглантайн Джебб томонидан асос солинган “Болаларни қутқаринг” Халқаро Кенгаши, кейинчалик “Бола

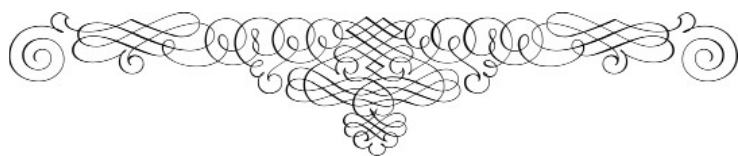
хуқуқлари тўғрисидаги Декларация” (1959), “Бола хуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” (1989) ва бошқа бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар фикримизнинг исботи бўла олади.

АҚШда 1908 йилга келибгина “**Ювенал ҳуқуқ**”, яъни бола ҳуқуқлари бўйича қонунчиликка асос солинган. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, юртимиз алломалари Ғарб дунёсидан қарийб **600** йил аввал ўз асарларида бола ҳуқуқларини мустаҳкамлаб қўйганидан далолат беради.

**БЕНАЗИР АЛЛОМАЛАРИМИЗНИНГ
АНИҚ ФАНЛАР РИВОЖИГА ҚЎШГАН
ҲИССАЛАРИ**

Маълумки, масалан, фан сифатида математика борлиқдаги моддий дунёнинг объектларини ўрганади. Аммо бошқа фанлардан фарқли ўлароқ, унинг микдорий муносабатлари ва фазовий шакллари асосий объект сифатида қаралади. Ишонч билан таъкидлаш мумкинки, **математика ёш авлодни камол топтиришда ўқув фани сифатида жуда кенг имкониятларга эга.** Бу фан ўқувчи-ёшлар тафаккурини ривожлантириб, уларнинг аклини чархлайди ва энг муҳими, уни тартибга солади. Математика ўқувчиларда мақсадга йўналганлик, мантикий фикрлаш, топқирлик хислатларини шакллантира боради.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий (783–850), Абу Райҳон Беруний (973–1048), бу Али ибн Сино (980–1037), Абу Наср Фаробий (873–950), Умар Хайём (1048– 1131), Абул Вафо (940–998), Мирзо Улуғбек (1394–1449), Қозизода Румий (1364–1447), Ғиёсиддин Жамшид ал-Қоший (1385–1429), Муҳаммад Али Қушчи (1402–1474) ва бошқалар ҳозирги замон ҳисоблаш тизимини кашф этдилар, манфий ва иррационал сонлар билан ишлаш йўллари, илдиз чиқариш, квадрат тенгламаларни ечиш усуллари, Ньютон биномининг умумий формуласини топдилар.

Астрономия фанинг буюк дарғаларидан бири – **Мирзо Улуғбек (1394-1449)** жаҳон илм-фанига беқиёс ҳисса қўшган, замонавий астрономия фанига асос солган олимдир. **Мирзо Муҳаммад ибн Шохруҳ ибн Темур Улуғбек Кўрағоний (1394-1449)** – буюк астроном

ва математик, ўз даврининг атоқли алломаси, давлат арбоби, Моварауннахрни 1441-1449 йиллар бошқарган, машхур хукмдор ва соҳибқирон Амир Темурнинг набираси.

Ёшлигида Улуғбек фан ва санъат турларига, айниқса, математик ва астрономияга катта қизиқиш билдиради. Унинг ақлий дунёқараши кенгайишида отаси ва бобоси тўплаган бой кутубхона замин бўлди, у ерда кўп вақтини ўтказарди. Улуғбекнинг устози таниқли олим, Темурийлар саройидаги машхур математик ва астроном Қозизода Румий бўлган.

Улуғбек даврида Самарқанд илм-фан ўчоқлардан бирига айланган. У ерда 15 асрнинг биринчи ярмида Улуғбекнинг атрофида Ғиёсиддин Жамшид Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи каби таниқли астроном ва математикларни бирлаштирган катта илмий мактаб вужудга келади. У вақтлар Самарқандда Ўрта Осиё ҳақида ажойиб асар ёзган тарихшунос Ҳофизий Абру, таниқли шифокор Мавлоно Нефис, шоирлар Сирожиддин Самарқандий, Саккокий, Лутфий, Бадахшийлар ва бошқалар яшаган. Улар ўз даврининг энг илғор фикрли ва илмли кишилари бўлган⁵⁹.

Улуғбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машхури унинг “Зиж”и бўлиб, бу асар “Зижи Улуғбек”, “Зижи жадиди Гурагоний” деб ҳам аталади. “Зиж”дан ташқари унинг қаламига мансуб математик асари “Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола”, астрономияга оид “Рисолайи Улуғбек” (ягона нусхаси Ҳиндистонда, Алигарх университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асаридир.

Маълумотларга кўра, Улуғбек тиббиёт ва мусикага ҳам қизиққан. Жумладан, Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида унинг шеърларидан намуналар келтириб ўтган.

417-1420 йиллар Улуғбек Самарқандда мадраса курдириб, Регистонда барпо этилган биринчи меъморий ансамбльга айланади.

⁵⁹ Мирзо Улуғбек ҳақида – буюк олимнинг биографияси. <https://sputniknews.uz/20230306/mirzo-ulugbek-haqida-32678249.html>

Ушбу мадрасага Улуғбек ислом оламининг кўплаб астроном ва математикларини таклиф этади. Қолган иккита мадраса Ғиждувон ва Бухорода қурилган. Улуғбек томонидан қурилган мадрасалар университет вазифасини бажарган. Улуғбекнинг Бухорода қурдирган мадрасаси пештоқида “Илмга интилиш ҳар бир мусулмон учун фарздир” ёзуви сақланиб қолган.

Улуғбек расадхонаси - Самарқанд шаҳрининг энг диққатга сазовор обидаларидан бири, 15 аср меъморчилигининг нодир намунаси.

1428-1429 йилларда Улуғбек фармойиши билан Чўпонота тепалигида улкан цилиндр шаклида бунёд этилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ёзилишича, баландлиги 30, 4 метрдан иборат 3 қаватли бино қурилган. Унда ўндан ортиқ турли астрономик қурилмалар ва асбоблар бўлган. Бобурнинг ёзишича, расадхонанинг сирти кошин ва сирли парчинлар билан безатилган. Унинг ичига ўрнатилган жуда катта асбоб ёрдамида Қуёш, Ой, сайёра ва юлдузлар катта аниқликда ўрганилган. Шунингдек, маълумотларга кўра расадхонада кутубхона бўлган. Мирзо Улуғбекнинг энг йирик астрономик асари “Зижи Қўрагоний” расадхонада яратилган. Унинг қурилиши ва кейинги илмий фаолияти Улуғбек таклифи билан йиғилган қатор машҳур олимлар Ғиёсиддин Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи ва бошқалар номи билан боғлиқ.

Аммо Улуғбекнинг катта иштиёқи – бу астрономия бўлган. Улуғбек ҳаётининг мазмуни ва Қозизода Румий, Жамшид Ғиёсиддин ал Коший, Али Қушчи каби астроном издош-олимлар расадхона қурилишига туртки бўлган.

Тадқиқотчи олимларнинг фикрича, расадхона қурилиши 1428-1429 йилдан якунланган. Расадхона ўз даврининг нодир биноси бўлган. Ер силкенишига бардошли бўлиши учун бино қурилиши учун Қўҳак тепалигининг тошли этаги танланган.

Асосий асбоб – секстант (бурчак ўлчагич) – жанубдан шимол томон меридиан чизиқлари бўйлаб мўлжалланган. Асосий асбобдан ташқари, расадхонада бошқа астрономик анжомлар ҳам бўлган.

Расадхонада эклиптикнинг экваторга қиялиги ва юлдуз йилининг узунлигини белгилаш; синуснинг бир бурчакдаги аҳамиятини – муҳим астрономик доимийликни – вергульдан сўнг ўн саккизинчи белгигача аниқликда ҳисоблаш бўйича ишлар олиб борилган.

Улуғбек ўз маълумотларини бир неча бор текшириб, унинг сонларини тўғри, деган хулосага келади. 1437 йил у астрономик йил узунлигини аниқлайди: 365 кун 6 соат 10 дақиқа 8 сония. Кейинроқ ўзгаришлар фарқи 58 сонияда эканлиги аниқ бўлган. Агар астрономик йил узунлиги 31 миллион 558 минг 150 сония эканлигини инобатга олса, Улуғбек ўз ўлчамларини нақадар юқори аниқликда олиб борганлигига амин бўлиш мумкин.

Зеро, Мирзо Улуғбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди. Исломдаги энг аввалги астрономик асарлар “Зиж” деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улуғбекдан аввал ёзилган энг мукаммал “зиж” лар Берунийнинг “Қонуни Масъудий” си ва Насриддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган “Зижи Элхоний” асари эди.

Улуғбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳури унинг “Зиж”и бўлиб, бу асар “Зижи Улуғбек”, “Зижи жадиди Гурагоний” деб ҳам аталади. “Зиж”дан ташқари унинг қаламига мансуб математик асари “Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола”, астрономияга оид “Рисолайи Улуғбек” (ягона нусхаси Ҳиндистонда, Алигарх университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асаридир.

Энди “Зиж” нинг мазмунини ҳақида тўхталайлик. Асарнинг биринчи — “Таърих, яъни хронологиянинг маърифати” деб номланган мақоласи (китоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эрлар ва календар масалаларига бағишланган. Бу бобларда исломда қўлланиладиган асосий эра – ҳижрий эраси, суръёний-юноний эраси, “жалолӣ” эраси, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эраси ва бу эрларда

келтирилган саналарни биридан бирига мослаштириб кўчириш ҳамда бу эралардаги машхур кунлар ҳақида баҳс юритилади. Бундан ташқари ушбу мақолада туркий мучал йиллари ҳақида ҳам муфассал баён этилади.

“Зиж”нинг учинчи мақоласи **13 бобдан** иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Қуёш, ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлгани **13-бобда** келтирилган ва “Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш” деб аталган юдцузлар жадвалидир.

“Зиж”нинг охирги — “Юлдузларнинг доимий ҳаракати” деб номланган тўртинчи мақоласи икки бобдан иборат ва у асосан илми нужумга бағишланган.

Улуғбек “Зиж”и ўрта асрлардаги энг мукаммал астрономик асар бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самарқандда Улуғбек атрофида тўпланган олимлар ижодига таъсир кўрсатди. “Зиж”ни ўрганиш шуни кўрсатадики, у асосан амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масалаларни баён этишни Улуғбек олдида мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлса керак, “Зиж”ни биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ўзи, хусусан Али Қушчи шарҳлайди. Ундан кейинги шарҳларни Мирам Чалабий ва Ҳусайн Биржандийлар ёзади⁶⁰.

Улуғбекнинг “Зиж”и умуман олганда тўлиқ равишда ўрганилмаган ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

Улуғбек ҳисоблаб чиққан 1018 юлдуз туркуми қадимий хроногияни ўрганувчи астрономлар ва тарихшунослар учун компас вазифасини ўтайди. Улуғбекнинг юлдузлар жадвали “Альмагест”да келтирилган Птоломейнинг юлдузлар харитасининг ҳақиқийлигини тасдиқлайди.

⁶⁰ А. Аҳмедов. Мирзо Улуғбек (1394-1449). <https://e-tarix.uz/shaxslar/482-ulugbek.html>

1648 йил Оксфордда – фан ва маданиятнинг энг қадимий ўчоқларидан бўлмиш Англияда илк бор Улуғбекнинг машҳур Самарқанд расадхонасида амалга оширилган асосий иши қисман нашр этилган. Ишни нашр учун тайёрлаб, унга шарҳ ёзган **Жон Гривс** (1602-1652), Оксфорд университетининг астрономия профессори. Кейинчалик, туркум лавҳалари Англияда бир неча бор чоп этилган.

Илк оксфордлик нашрдан 17 йил ўтгач, олим, Оксфорддаги Бодлеянск кутубхонаси кўриқчиси, англиялик шарқшунос ва таржимон **Томас Хайд** (1636-1703) самарқандлик нашрни форс ва латин тилларида янги нашр учун тайёрлаб, “*Tabulae Long, ac Lat. Stellarum Fixarum, ex observatione Ulugh Beighi*”, Oxonii номлари остида чоп этган, 1665.

Улуғбек жадвалларининг Оврупада чоп этилиши, шу ўринда, тузиш учун улкан ва сермашшақ кузатув ва ҳисоб меҳнатини талаб қилувчи ўзига хос юлдузлар каталоги санокли шахслар томонидан ҳисобланган ва осмон тадқиқотчилари томонидан юқори баҳоланган.

Хайднинг оксфордлик нашридан 25 йил ўтгач, Улуғбек жадвалининг маълумотлари поляк астрономи **Ян Гевелийнинг** (1611-1687) Гданьскда чоп этиган “*Prodromus Astronomiae*” китоби саҳифаларидан жой олади. Бу ерда ўз вақтида мавжуд бўлган туркумлардаги маълумотлар ўртасида таққослаш келтирилган: Птолемей, Тихо Браг, Риччиоли, шахзода Гасс ва Гевелий.

1839 йил французс шарқшуноси Л.А.Седийо (1808-1876) Улуғбек жадвалини “*Tables astronomique d’Oloug Beg, commentees et publiees avec le texte en regard*” номи остида қисман чоп этиради, I боб, I бўлим, Париж, 1839.

Ва, ниҳоят, Буюк Британия кутубхоналарида сақланган 8 та кўлёмани ўрганиш асосидаги Улуғбек жадвалининг аниқроқ таҳлили 1917 йил АҚШда **Э. Б. Нобл** томонидан “*Ulugh Beg’s Catalogue of Stars. Revised from all Persian Manuscripts Existing in Great Britain*” номи остида чоп этилган.

Айтиш жоизки, Оврупа ва Осиё китоб сақланувчи омборларда “Зижий”нинг ўнлаб қўлёзмалари мавжуд. Улуғбекнинг юлдузлар жадвали ўрта асрлар астрономиясининг сўнг сўзи бўлди. Мазкур жадвал телескоп ихтиросидан аввалги, ўрта асрлар астрономия фанининг энг юқори пояси бўлди.

Улуғбекнинг бой илмий мероси у фақатгина буюк мусулмон ўғлони бўлмаганлигини тасдиқлайди. Ижодий тафаккур даҳоси бутун инсоният илм-фани ва цивилизацияси ривожига бебаҳо ҳисса қўшган. Шу сабабли, кўп асрлар ўтиб, ҳатто бугун ҳам Улуғбекнинг исми савоб мақсадларга эришиш ниятида Шарқ ва Ғарб халқларини бирлаштирган тимсол бўлиб қолади.

2009 йил Парижда Мирзо Улуғбек таваллудининг 615 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман ўтказилган. Анжуманда 130 дан зиёд олимлар ва турли халқаро ташкилот вакиллари иштирок этган.

Эътиборингиза Мирзо Улуғбек ҳақида баъзи маълумотларни ҳавола этишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблади⁶¹.

1. Улуғбекнинг туғилиши кўплаб инсонлар ҳаётини сақлаб қолган

Амир Темур 1394 йилда Ироқдаги Мордин қалъасини қамал қилади. Шу вақтда Соҳибқироннинг Султониядаги қароргоҳида Улуғбек туғилади. Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида ёзилишича, Амир Темур ҳузурига чопар келиб Улуғбекнинг туғилгани ва мунажжимлар бу неvara келажакда ҳам олим, ҳам ҳукмдор бўлишини башорат қилганлари хушхабарини етказди. Соҳибқирон хурсандлигидан Мордин қалъаси қамалини тўхтатиб, унинг халқига юкланган тўловни бекор қилади.

2. Ўн беш ёшли Улуғбек бобоси Темурнинг Самарқанддаги тахтига ўтирган

Хуросон ҳокими, Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шохрух 1409 йилда Темурийлар давлатининг олий ҳукмдори сифатида

⁶¹ Мирзо Улуғбек ҳақида сиз билмаган 12 муҳим маълумот. <https://uza.uz/uz/posts/mirzo-ulu-bek-a-ida-siz-bilmagan-12-mu-im-malumat-22-03-2020>

этироф этилгач, кўлга киритилган Мовароуннахрни идора этишни Туркистон вилояти билан бирга Улуғбекка топшириб, Соҳибқирон васиятини қайта тиклади. Ўсмир ёшдаги Улуғбек бу ҳудудларни дастлаб Шоҳмалик ёрдамида бошқарган бўлса, 19 ёшидан Мовароуннахрни мустакил идора этишга киришди. Улуғбек ўз ҳукмронлиги давомида 2 марта йирик ҳарбий юриш қилди.

3. Бобоси Соҳибқирон сағанасига нефрит қабртош қўйдирган

Самарқанддаги Гўри Амир мақбарасига темурийлар сулоласига мансуб кишилар дафн этилган. Зиёратхона юқориси (тўри)да Темурнинг пири Мир Саййид Барака, унинг қабри оёқ томонида Амир Темур дафн қилинган. Темур сағанасига қўйилган кўк нефрит қабртошини Улуғбек Мўғулистонга қилган юриши вақтида олиб келган. Тошдаги лавҳада Темурни улуғлайдиган сўзлар, унинг шажараси ҳамда марсиялар ўймакори ёзувларда битилган. Кейинчалик Улуғбекнинг ўзи ҳам шу ерга дафн этилган.

4. Бибиҳоним жомеъ масжидига улкан лавҳ ўрнаттирган

Амир Темурнинг катта хотини Бибиҳоним ўзи фарзанд кўрмаган бўлса-да, Соҳибқирон ўз набиралари қатори Улуғбекни ҳам бевосита зукко Бибиҳоним тарбиясига топширган эди. Самарқандда Амир Темур Бибиҳонимга атаб курдирган Бибиҳоним жомеъ масжиди мавжуд.

Масжид ҳовлиси ўртасида мармартошдан ясалган улкан лавҳ – Қуръон ўқиладиган махсус курси бўлиб, у дастлаб асосий бино ичида турган (1875 йилда катта гумбазнинг қулашидан хавфланиб, ҳовли ўртасига чиқариб қўйилган).

Лавҳ Улуғбек фармонида биноан XV аср ўрталарида ясалган. Унга “Султони азим, олий ҳимматли ҳокон, дин-диёнат ҳомийси, Ханафия мазҳабининг посбони, аслзода султон, ибни султон, амири мўъминин Улуғбек Кўрагон”, деб битилган.

5. Султон бўлса-да, талабаларга дарс берган

Улуғбек Самарқандда иккита мадраса: бири Регистон ансамбли таркибида ва иккинчиси Гўри Амир ансамбли таркибида барпо

этган. Бошқа йирик олимлар қаторида Улуғбекнинг ўзи ҳам бу мадрасаларнинг ҳар бирида ҳафтада бир маротаба маъруза ўқиган.

Бошқа вақтини кўпроқ астрономик кузатишларга, “Зиж” устида ишлашга ва давлат ишларига бағишлаган. Яқин йилларгача у фақат астроном ва математик деб ҳисобланарди. Лекин XX аср охирида унинг ижоди серкирра ўлиб, у тарих, шеърят ва мусиқа бобида ҳам қалам тебратгани аниқланди. Улуғбек шеърлар ҳам ёзган.

6. Улуғбекнинг улкан глобуси ва 50 метрли қуёш соати бўлган

XV асрда Самарқанддаги Мирзо Улуғбек қурдирган расадхонада каттагина глобус бўлган. Унда иқлимларнинг чегаралари, тоғлар, чўллар, денгизлар ва дарёлар кўрсатилган. Бинобарин, дунёдаги иккинчи глобусни Самарқанд астрономлари яшаган. Улуғбекнинг ўлимидан кейин у мутаассиблар томонидан йўқотилган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Улуғбек Самарқандда баландлиги 50 метрли қуёш соати ясаган. Ушбу ноёб соат ҳам сақланиб қолмаган.

7. Улуғбекнинг дастхати бизгача етиб келган

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Мирзо Улуғбекнинг самарқандлик хаттот Азизулло томонидан насх хатида тахминан 1439 йилда, Улуғбек 45 ёшда бўлганида кўчирилган “Зижи Қўрагоний”си сақланмоқда. Қўлёзма саҳифаларида Улуғбекнинг тузатишлари ҳам бор. Ушбу тузатишлар унинг дастхати, ёзуви ҳақида маълумот беради.

XIV-XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюк намояндаларидан бири – **Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Гиёсуддин ал-Коший** (кўпроқ Гиёсуддин ал-Коший исми билан машҳур) (1380-1429) риёзиёт ва фалакиёт қомуси – “Мифтоҳ ал-ҳисоб” (“Ҳисоб калити”) асари билан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Марказий Осиёда машҳур эди. Ушбу асарда системали равишда баён этилган ўнли қасрлар таълимоти ал-Кошийнинг юқори илмий ютуқларидан бири эди.

Риёзиёт фанида тақрибий ҳисоб усулини ривожлантириш борасида ҳам ал-Кошийнинг хизмати каттадир. Ушбу масалага у “Рисола ал-мухития” (“Доира ҳақида рисола”)сини бағишлади ва бу билан ўрта аср математикаси ривожига муҳим ҳисса қўшди. Асарда 17 аниқ ўнли белгига эга “Л” сонининг тақрибий маъноси аслият услуби билан кўрсатиб берилган.

У табобат, мантиқ, ҳуқуқшунослик, адабиёт фанини яхши билган. Кейинчалик Коший Ҳиротга келиб, Шоҳрух саройида хизмат қилган ва унга атаб “Элхон зиж”ини такомиллаштириш учун “Ҳоқон Зижи” (“Зижи Ҳоқоний дар такмили “Зижи Элхоний”) номли астрономик асарини битган. Унинг бу асари ўз давридаги астрономия соҳасидаги энг етук асарлардан ҳисобланган.

Коший ҳижрий 814 (1411-1412) йилда ал-Чағминийнинг “Фалакиёт ҳақида қисқартмалар” асарига ва 1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса” (“Ҳандаса илмида шакллар асоси”) геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан.

Мактубнинг форсча матни эрон олими М. Таботабой (Эрон, 1940), турк олими Ойдин Сайилий томонидан инглиз ва турк (Анкара, 1960), америкалик олим Э. Кеннеди томонидан инглиз (Рим, 1960), араб олими Аҳмад Саъид Дамардош томонидан араб (Миср, 1963), тожик олимлари Ғ. Собиров ва Н. Бобоев рус (Душанбе, 1973), шунингдек, Тошкентда рус (1979) ва ўзбек (1996) тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Бундан ташқари, Кошийнинг “Суллам ас-самоват” (“Осмонлар нарвони”), “Нузхат ал-ҳадоийк” (“Боғлар сайри”), “Рисола ал-ватар алҳ-жайб” (“Хорда ва синуслар ҳақида рисола”) каби асарлари ҳам бизгача етиб келган ва бу асарлар Мовароуннаҳр илмий-адабий муҳитига салмоқли ўрин эгаллаган.

Мирзо Улуғбек ўзининг “Зижи Кўрагоний” асарининг мукаддима-масида Коший мазкур асар устида иш бошлаган илк дафъада вафот

этди, деб маълумот беради. Коший араб тилини жуда яхши билган ва Улуғбек “Зиж”ининг муқаддимасини арабчага ағдарган. Бу ҳақда муқаддима сўнггида шундай дейилади: “Мавлоно султон Улуғбек ибн Султон Шохрух ибн Султон Темур Курагоннинг “Зиж”и тугатилди. У буни Самарқандда кузатган. Арабчага мавлоно ва алломалар шайхи, аллома Саййид Ғиёсуддин Жамшид ағдардилар”. Демак, бундан кўринадики, Жамшид Коший Самарқанддаги астрономик кузатишлар тугамасдан олдин қазо қилган бўлса ҳам, “Зиж”ни режалаштириш ва унинг назарий қисмининг тузилиш ишларида иштирок этган ва уни арабийлаштирган. Коший Улуғбекка “Зиж”ни яратиш, расадхона қуриш соҳасида маслаҳатлар берганлиги ва бу ишларда иштирок этганлиги табиий ҳолдир. Чунки Насириддин Тусийнинг “Зижи Элхоний”сини мукаммаллаштириб, “Зижи Хоқоний”ни ёзган Кошийга “зиж”ларнинг жумбоқлари аввалдан маълум эди. Покистонлик олим Аббос Ризвий айтганидек, “Кошийнинг астрономия ва астрономик асбобларни, қадимги ва яқин ўтмишдаги астрономлар, айниқса, Мароғ ва Шероз расадхоналари астрономлари ишларининг яхши билганлиги уни нодир бир шахсга айлантирганди”⁶².

Коший ҳижрий 814 (1411-1412) йилда ал-Чағминийнинг “Фалакиёт ҳақида қисқартмалар” асарига ва 1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса” (“Ҳандаса илмида шакллар асоси”) геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан. Кошийнинг Ҳирот ва айниқса Самарқанддаги илмий тадқиқотлари ва унинг математика ва астрономия соҳасида эришган ютуқлари Темурийлар даврида Хурсон ва Мовароуннаҳрда маданий ривожланиш ва турли юртлардан келган олимларнинг эркин илмий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилганлигининг яна бир муҳим далилидир.

⁶² Д. Юсупова. Ғиёсуддин ал-Коший (1380-1429). <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/gyosuddin-al-koshiy-1380-1429/>

Шу ўринда қайд этиш лозимки, шу даврларда “Ўз замонининг Батлимуси” деб танилган **Али Қушчи (1403-1447)** (тўлиқ номи Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал-Қушчи) **XV** асрда математика ва астрономия фанларида буюк илмий ишлари жаҳон фанида ҳозиргача қадрланади. **Аллома Али Қушчи – Улуғбек, ал-Қоший ва Қозизода ар-Румийларнинг шогирди.** Румийнинг ўлимидан сўнг Самарқанд расадхонасини бошқарган, “Зижи Қўрағоний” яқун топишида иштирок этган.

Али Қушчининг илмий асарлари Улуғбекнинг “Зижи”дек шуҳрат қозонмаган бўлса ҳам, фан тарихида ниҳоятда муҳим ўрин тутди. У ўрта асрлар Мовароуннаҳр буюк олимларининг энг сўнгги намояндаси ва айни пайтда Усманий туркларнинг биринчи энг йирик ва кўзга кўринган олими бўлган. Турк тарихчиларининг эътироф этишича, Истанбулга Али Қушчи келгунига қадар “илми хайъатда у даража бир соҳиб вуқуфи мавжуд бўлмаган эди”.

Али Қушчининг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”). Рисоланинг кўлэзмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида, Тожикистон пойтахти Душанбе шаҳридаги Фирдавсий номли кутубхонада, Санкт-Петербургда, Россия фанлар академияси кутубхонасида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулдаги (Туркия) Айя София кутубхонасида ва Оксфорд (Англия) университети кутубхонасида сақланади.

2. “Рисолаи кусур” (“Қасрлар рисоласи”). Бу асар ҳам Самарқандда форс тилида 1426 йили ёзилган. Бу рисоланинг қиммати шундаки, унда Али Қушчи ўнлик қасрлар тушунчасини ва ўнлик қасрлар ёрдамида иррационал квадрат илдиз чиқариш усулини баён этади. Рисоланинг ягона нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланади.

3. “Рисола ал-фатҳия” (“Ғалаба рисоласи”). 1473 йили Истамбулда ёзилган ва астрономияга бағишланган. Асарнинг

қўлёзмалари Машҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя София кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Кембриж университети кутубхонасида, Британия музейида, Берлиндаги Германия давлат кутубхонасида, Деҳлидаги Ҳиндистон университети кутубхонасида ва Бомбей кутубхонасида сақланади.

4. “Рисола ал-Муҳаммадийа фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида”). Асар арабий имлода ёзилган ҳисобга доир энг нодир асарлардан ҳисобланади. Унинг муҳим тарафларидан бири шундаки, унда биринчи марта “мусбат” ва “манфий” иборалари ҳозирги биз қўллаётган маънода ишлатилади. Рисоланинг икки қўлёзмаси Истамбулда Айя София кутубхонасида ва Лейден университети кутубхонасида сақланади.

5. “Рисола фи ҳалла аш-шакл ал-ҳилол” (“Ҳилолсимон шаклларни ўлчаш ҳақида рисола”). Арабий имлода ёзилган рисола, қўлёзмаси сақланмаган.

6. “Шарҳи Мифтоҳ ал-улуми Тафтазоний” (“Тафтазонийнинг “Мифтоҳ ал-улум”ининг шарҳи”). Форс тилида ёзилган рисола. Унга машҳур Қозизода Румий шарҳ ёзган. Биргина қўлёзмаси Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида сақланади.

7. “Рисола дар илми ҳайъат” (“Астрономия илми ҳақида рисола”). Рисолада Самарқанд мактаби олимларининг астрономия соҳасида эришган ютуқларидан гувоҳлик берувчи қатор маълумотлар мавжуд. Бу рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада, Париж миллий кутубхонасида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Оксфорд университети кутубхонасида, Британия музейида, Кембриж университети кутубхонасида, Берлинда Германия давлат кутубхонасида ва Истамбулда Айя София кутубхонасида сақланади.

8. “Шарҳи “Зижи Улуғбек” (“Улуғбек “Зиж”ига шарҳ). Шарҳ ҳам “Зиж”нинг ўзи каби форс тилида ёзилган. Бу шарҳнинг

қўлёзмалари Техрон университети кутубхонасида, Лейден университети кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида ҳамда Санкт-Петербург, Душанбе, Машҳад, Истамбул ва Англиядаги кутубхоналарда сақланади.

9. “Шарҳи рисолаи “Тухфаи шоҳия” (“Шоҳий тухфа” рисоласининг шарҳи). Машҳур математик ва астроном Қутбиддин Шерозийнинг (вафоти 1311) рисоласига шарҳ, форсий тилда ёзилган. Қўлёзмалари Айя София, Оксфорд университети ва бошқа кутубхоналарда сақланади.

10. “Шарҳи рисолаи “Суллам ас-само” (“Суллам ас-само” рисоласига шарҳ). Бунда Али Қушчи ўзининг Самарқанддаги устодларидан бири бўлмиш Жамшид Кошийнинг “Суллам ас-само” номли астрономик рисоласига шарҳ берган. Қўлёзмалари Ғарбий Оврўпо ва Туркия кутубхоналарида сақланади.

11. “Хитойнома”. Бу рисолаи Али Қушчи 1438 йили Улуғбек томонидан Хитойга элчиликка юборилганидан қайтганидан сўнг форс тилида ёзган. У ўзининг шахсий кузатишларига кўра Хитойнинг иқдими, табиати, хитойликларнинг урф-одатларини баён этган. Ундан ташқари бу асарда математика, география билан бирга олам харитаси ҳам келтирилган.

12. “Рисолаи мантиқ” — 1430 йили Самарқандда, форс тилида ёзилган рисола. Ягона қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади.

13. “Шарҳи тажвиди Хожа” (“Хожа “Тажвиди”нинг шарҳи”). Асар машҳур астроном, математик ва файласуф Хожа Насириддин Тусийнинг (1201—1274) фалсафага доир “Тажвид” номли асарига шарҳдан иборат. Уни бўлажак олим 1417 йили Кермондалигида ёзган бўлиб, унинг қаламига мансуб илк асар эди. Асарнинг қўлёзмалари Британия музейида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя София кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик

институтида ва Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада сақланади.

14. “Рисола ал-Муфрадийа”. Араб тилидаги рисола, мантикқа бағишланган. Ягона қўлёзма нусхаси Лейден кутубхонасида сақланади.

15. “Маҳбуб ул-ҳамойил фи кашфил масойил” (“Масалаларни ҳал қилишнинг маҳбуб бўлганлари ҳақида”). Рисола араб тилида ёзилган бўлиб, 20 бобдан иборат. Ҳар бир боб алоҳида фанга бағишланган. Биргина қўлёзмаси Техрон университети кутубхонасида сақланади.

16. “Рисола мутаъоллика би калимат ат-тавҳид” (“Тавҳид калимасига алоқадор рисола”). Араб тилида ёзилган илоҳиётга доир рисола. Қўлёзмалари Берлин, Рим ва бошқа шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

17. “Рисола татаъллақ би кунйа” (“Умумиятга алоқадор рисола”) араб тилида ёзилган фалсафий асардир.

18. “Рисола ал-истиорот”. Араб тилида ёзилган мантикқа доир рисола. Икки қўлёзмасидан бири Лейден университети кутубхонасида, иккинчиси Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида сақланади.

19. “Шарҳ ар-рисола ал-Азудийа” (“Ал-Азудийа” рисоласига шарҳ). “Ал-Азудийа” рисоласи аслида Иззиддин ибн Абдурахим ибн Аҳмад Ижий (вафоти 1335) томонидан араб тилида ёзилган бўлиб, уни Али Қушчи шарҳлаган. У тилшуносликка мансубдир. Қўлёзмалари Лейден университети кутубхонасида, Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида, Истамбулда Айя София кутубхонасида ва Оксфорд университети кутубхонасида сақланади.

20. “Ал-унут ва заваҳир фи назмил жавоҳир” араб тилида ёзилган мантикий рисола. Айя София ва Лейден кутубхонасида икки қўлёзмаси сақланади.

21. “Рисола ал-муҷас фит-тибб” (“Тиббиётга мансуб мўъжаз рисола”). Араб тилида. Биргина қўлёзмаси Айя Сўфия кутубхонасида сақланади.

22. “Шарҳ рисола ал-фиқҳ” (“Фикҳ ҳақидаги рисоланинг шарҳи”). Бу асар исломдаги тўрт мазҳабдан бири бўлмиш “Имоми Аъзам” мазҳабиغا асос солган машҳур имом Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит томонидан ёзилган “Ал-фиқҳ” рисоласига шарҳдир. Асар араб тилида ёзилган ва ислом ҳуқуқшунослигига тааллуқлидир. Қўлёзманинг биргина нусхаси Қозон университети кутубхонасида сақланади.

23. “Рисола фи ҳалл ал-мисол ал-ҳандаса” (“Геометрияга доир бир масаланинг ечилиши ҳақида рисола”). Араб тилида ёзилган бу асарда муаллиф айланага ўтказилган уринма ҳосил қилган бурчак ҳақида бир теоремани исботлайди.

Али Қушчининг бутун ҳаёти ва ижоди фан йўлида сарфланди. У ўз асарлари билан ва устози Улуғбек билан ҳамкорлиги туфайли ўз номини тарих саҳифаларига абадий киритди.

Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган улкан математик ва астрономлардан бири Қозизода Румийдир (1364-1436). Олимнинг тўлиқ номи Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд. Мирзо Улуғбекнинг ўзи айтганидек, унинг устози Қозизода Румийдир.

Румий ўздан кейинги авлодларга 5 муқим ва қимматбаҳо асарларини қолдирди: “**Девони кабир**”, “**Девони Шамси Табризий**”, “**Девони Шамсул Ҳақойиқ**” деган номлар билан машҳур бўлиб, ғазал ва рубоийлардан иборатдир. “Маснавийи маънавий” эса **25700** байтдан ташкил топган бебаҳо таълимий-тарбиявий асар. “**Фийҳи ма фийҳи**” (“Ичиндаги ичиндадир”) – Мавлононинг суҳбатларидан иборат фалсафий китоб. “Мавоизи мажолиси сабъа” – Румийнинг етти ўғит ва панд-насихатларини камраб олган. “Мактубот” – Мавлононинг турли даврларда замондошларига ёзган мактубларидан тузилган тўплам.

Румийнинг тасаввуф оламига кириб келиши Шайх Фаридуддин Атторнинг (1151–1221) башорати билан бўлганини унинг илк тафсирчиларидан Ҳусомиддин Чалабийдан тортиб, Давлатшоҳ

Самарқандийгача бир овоздан тасдиқлайдилар. Алишер Навоий ҳам Румийнинг Аттор билан учрашувини шундай тасвирлайди: “Макка борурда Нишопурда Шайх Фаридуддин Аттор суҳбатиға етиштилар. Шайх “Асрорнома” китобин аларға берган экандур. Доим ўзлари билан асрор экандурлар”⁶³. Учрашувда Аттор ўспириннинг суҳбатидан мамнун бўлиб, отасига қарата: “Ўғлингиз тез орада оламдаги барча куйганлар қалбига оташ солади”, – деб башорат қилади⁶⁴.

Ҳиндистонда туғилиб, Буюк Британияда яшаб ижод қилган олим **Идрис Шоҳ** (1924–1996) ўз асарларида Жалолиддин Румий ҳаёти ва ижодини психологик, фалсафий ва ижтимоий жиҳатдан очиқ беришга интилди. Унинг энг машҳур “Донишмандликдан юз ҳикоят. Жалолиддин Румийнинг ҳаёти, таълимоти ва кароматлари” деб номланган асарида Румий ҳаётидан лавҳалар келтирилган ва у шоирни авлиё ҳамда устоз сифатида тасвирлаб, “таъсир кучи орқали таълим” беради дея таърифлаган⁶⁵.

Рус шарқшунослигида Е.Э.Бертельс Румийнинг “Маснавий” асарини “дидактик дoston” деб тан олиб: “Жалолиддин лирикаси бу соҳада башарият эришган ютуқлардан биридир. Агар у Ғарбда кенгроқ маълум бўлганида, унинг номи жаҳон адабиётининг Шекспир, Гёте, Пушкин каби гигантлари қаторига ўтиши шубҳасиз эди”, – дейди⁶⁶.

Филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққул Румий ижодини ўрганар экан, “Жалолиддин Румий инсоният фикр ва туйғу тарихида ўзига хос юксак босқич яратган... фикр ва маърифат, рух

⁶³ Алишер Навоий. Насийим ул-муҳаббат / Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдик. 17-жилд. –Т.: Фан, 2001.

⁶⁴ Муҳаммад Истеъломий. Илоҳий ишқ куйчиси. “Маснавий”га муқаддима. (Мавлоно Жалолиддин Муҳаммад Балхий) / Форс тилидан Жаъфар Муҳаммад таржимаси. –Тоҳрон, 2001. –Б. 11. –Б. 327–328.

⁶⁵ Идрис Шах. Сто рассказов мудрости. Жизнь, учение и чудеса Джелаледдина Руми. –М.: Эннегон, 2007. –С. 240

⁶⁶ Бертельс Е.Э. Очерки истории персидской литературы. –Л., 1928. –С. 133; Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. –М., 1988. –С. 558.

ва ҳақиқат куёши эди”, – дея таъриф келтиради⁶⁷. Олим “Маснавий”га ёзган сўзбошисида қуйидаги ҳикоятни мисол келтириб ўтади: “Нақл қилишларича, машҳур турк шоири ва мутафаккири Яхё Камолдан: “Қадим аждодларимизнинг турмуши қандай бўлган? Қандай яшаган улар?” деб сўраганда, у: “Жуда оддий: палов еб, “Маснавий”ни ўқиб кун ўтказишган”, деб жавоб берган экан”⁶⁸. Бу билан олим “Маснавий”нинг қанчалик даражада буюклигини ва азалдан аждодларга тарбия мактаби вазифасини ўтаб келганини таъкидлайди.

Қозизода Румийнинг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”). Арифметикага доир араб тилида ёзилган рисола бўлиб, унда каср ва бутун сонларнинг ўнлик услубларидаги ҳисоби баён этилган. Рисола 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда имом Ризо кутубхонасида сақланади.

2. “Шарҳи мулаххис фи-л-ҳайъа” (“Астрономия ҳақида қисқача рисоланинг шарҳи”). Асар Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Хоразмий ал-Чағминийнинг (XIII аср) “Мулаххис фи-л-ҳайъа” номли асарига араб тилида ёзилган шарҳидан иборат. Шарҳ ҳижрий 1412 йили Улуғбек учун Самарқандда ёзилган. Рисоланинг 150 дан ортиқ қўлёзма нусхалари дунёдаги турли кутубхоналарда сақланади.

3. “Шарҳи ашкол ат-таъсис”. Бу рисола XV асрда яшаган математик Шамсиддин Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис” (“Асосланган жумлалар”) номли геометрияга доир рисоласига арабчада ёзилган шарҳидир. Бу ҳам 1412 йили Самарқандда Улуғбек учун ёзилган. Бу рисоланинг ҳам 70 дан ортиқ қўлёзмалари бўлиб, турли кутубхоналарда мавжуддир.

4. “Рисола ал-жайб” (“Синус ҳақида рисола”). Бу рисолада бир даражанинг синусини аниқлашнинг янги бир усули баён

⁶⁷ Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок. –Т.: Маънавият, 1998. –Б. 65

⁶⁸ Жалолiddин Румий. Маснавийи маънавий // Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол тарж. –Т.: “MERIYUS” ХНМК, 2010. –846 бет.

этилган, араб тилида Самарқандда ёзилган. Унинг икки қўлёзмаси Истамбулда Султон Муҳаммад кутубхонасида сақланади.

5. “Дар баёни истироҳати жайби йак даража” (“Бир даража синусини аниқлаш усулининг баёни ҳақида”). Бу рисола ҳам олдинги рисола мавзусига бағишланган ва форс тилида Самарқандда ёзилган.

6. “Дастур ал-амал ва тасҳиқ ал-жадвал” (“Амал дастури ва жадвалларини тузатиш”). Арабчада ёзилган ва Улуғбек “Зиҳ”идаги бир математик масаланинг шарҳига бағишланган. Биргина қўлёзмаси Тбилисида сақланади.

7. “Мисоҳа” (“Ўлчаш”). Араб тилида ёзилган, юзларни ўлчашга бағишланган рисола. Бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.

8. “Рисола фи-л-хайъа ва-л-хандаса” (“Астрономия ва геометрия ҳақидаги рисола”). Биргина нусхаси Туркиянинг Бурса шаҳрида сақланади.

9. “Шарҳ ат-Тазкира”. Насириддин Тусийнинг “Ат-Тазкира” номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.

10. “Шарҳ Таҳрир ал-Мажистий” араб тилида ёзилган. Астрономияга доир рисола, икки қўлёзмаси Берлин ва Лондонда сақланади.

11. “Рисола фи илм ал-хайъа” (“Астрономия илми ҳақида рисола”). Биргина қўлёзмаси Санкт-Петербургда сақланади.

12. “Рисола фи рубъ ал-мужайаб” (“Синус квадрат ҳақида рисола”). Араб тилида. Қўлёзмалари Санкт-Петербург, Машҳад ва Техрон кутубхоналарида сақланади.

13. “Лима кана ҳалла кавни нисба иртифаъ аъзам ал-жибол ила кутри ал-арз канисба субъ ард шаъира ила зираъ” (“Нима учун тоғларнинг энг баландининг Ер диаметрига нисбати арпа донининг бир газга нисбати каби эканлиги қабул қилингани”). Ер ўлчамига бағишланган араб тилидаги рисола. Биргина қўлёзмаси Берлинда сақланади.

14. “Рисола фи самий ал-қибла” (“Қибла азимути ҳақида рисола”). Қўлёмаси Бурсада (Туркия) сақланади.

15. “Шарҳ ҳикмат ал-айн”. Ал-Қазвинийнинг “Ҳикмат ал-айн” номли рисоласига шарҳ, араб тилида. Қўлёмалари Боғчасарой (Қрим), Берлин, Душанбе, Қозон, Қоҳира ва бошқа кўплаб шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

Улуғбек расадхонасининг етук намояндаларидан саналган ва Улуғбекдек буюк олимни тарбиялаган Қозизода Румий қоддириб кетган адабий-илмий мерос бутунги авлоднинг олтин мулки ҳисобланади. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу олимнинг қатор асарлари ўз тадқиқотчиларини ханузгача кутиб ётибди.

Қайд этиш лозимки, бутунги кунда шахсни юксак маънавият соҳиби этиб тарбиялашда Жалолиддин Румийнинг маънавий тарбияга оид қарашлари ҳам муҳим восита ролини ўтай олади. Айниқса, Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”, “Фийҳи ма Фийҳи” (Ичиндаги ичиндадир), “Мавоизи мажолиси сабъа”, “Девони қабир”, “Девони Шамси Табризий”, “Девони шамсул ҳақойиқ”, “Мактубот” каби бадиий-маърифий, ахлокий-таълимий қимматга эга бўлган асарлари улкан маънавий қарашларни, умуминсоний ғояларни қамраб олганлиги билан эътиборни тортади. Уларни ўрганиш ва улардан юксак маънавиятли шахсни тарбиялаш йўлида фойдаланишнинг шакл ва усулларини кўрсатиб бериш эса долзарб педагогик муаммо ҳисобланади. Румий яратган асарларда турли муаммоларга объектив ёндашиш, ишларни аниқ режалаштириш ҳолати, илм аҳлига қўйиладиган дидактик талаблар ва уларга тавсиялар, таълимтарбия қонун-қоидаларини белгилаш йўллари ўз ифодасини топган. Шу боисдан ҳам замонавий таълим жараёнида комил инсонни тарбиялашда, айниқса, Жалолиддин Румий “Маснавийи маънавий” асаридаги юксак маънавиятли шахс масаласини педагогик нуқтаи назардан махсус тадқиқ этиш зарурдир⁶⁹.

⁶⁹ Жалолиддин Румий асарларида юксак маънавиятли шахс тарбияси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти. Тошкент – 2015.

XIV–XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожини, асосан икки йирик мутафаккир Саадиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Саййид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунший, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илғор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфасссал баён қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисоалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Хусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Темур ва Темурий шахзодалар ўз даври тарихини ёзиб қолдириш, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофизи Аbru, Натанзе, Фосих Хавофий, Муйиниддин Исфизорий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар Темурийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, улар ёзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

XVI – XVIII асрлар давомида адабиёт, шеърят билан бир қаторда тарихшунослик, фикҳ, фалсафа, хаттотлик илми каби соҳаларда ҳам ижобий ютуқлар қўлга киритилди.

Бу даврда айрим тарихий асарлар форс тилидан ўзбек тилига таржима этилди. Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Абдулла ибн

Муҳаммаднинг “Зубдат ул-асрор” (“Асрлар қаймоғи”), Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон Исфahонийнинг “Меҳмонномаи Бухоро” (“Бухоро меҳмони ҳақида китоб”), Ҳофиз Таниш Бухорийнинг Абдуллаҳон II даврининг тарихига бағишланган улкан асари “Шарафномаи шохий” (“Шоҳ шарафи ҳақида китоб”) ёки “Абдуллонома” каби тарихий асарлар шулар жумласидандир. Бу асарларда ўша даврнинг мураккаб жараёнлари ўз ифодасини топган.

Шоир ва тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асари назм аралаш қофиялаштирилган насрда, форс тилида ёзилган бўлиб, асосан Шайбонийларнинг ўз давлатларини мустаҳкамлаш учун олиб борган курашлар тарихини, сиёсий-ижтимоий масалаларни ўз ичига қамраб олган катта асардир.

Тарихий асарлар далилий ашёларга бой бўлиш билан бирга айримларида тарихий ҳодисаларни умумлаштириш, улардан хулосалар чиқариш кўзга ташланади. Бундай интилишлар сўнгги асрларда вужудга келган “Тарихи Муқимхоний” (“Муқимхон тарихи”), Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор” (“Сирлар денгизи”), Мирмуҳаммад Амин ал-Бухорийнинг “Убайдуллонома” (“Убайдуллоҳон ҳақида китоб”), Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замони Бухорийнинг “Муҳит ут-таворих”, Абдурахмон Толенинг “Тарихи Абулфайзхон” каби асарларида ҳам учрайди.

Тарихшунослик илмининг маълум даражада ривожини албатта бошқа ижтимоий фанларга ҳам ижобий таъсир кўрсатди. XVI – XVIII асрлар давомида ижтимоий-фалсафий фикр, фикршунослик соҳасида ҳам янгиликлар вужудга келди, ўз даврининг етук мутафаккирлари етишиб чиқди. Масалан, Бухорода катта эътиборига сазовор бўлган **Мирзажон Шерозийнинг** асосий илмий-маърифий фаолияти Мовароуннаҳрда ўтди. У турли мадрасаларда фалсафа, мантиқ, фикр илмларидан маърузалар ўқиш билан бирга ўтмиш мутафаккирлари Ибн Сино, Фаҳриддин Розий, Насриддин Тусий, Мир Саййид Журжоний, Давоний кабиларнинг турли рисоаларига шарҳ ва ҳошиялар ёзди.

Мирзажон Жалолиддин яна бир буюк аллома **Давоний**нинг бевосита шогирди бўлиб, ўзининг асосий илмий қизиқишларини фалсафий муаммоларни ҳал этишга қаратди. Унинг ҳошиялари билан бирга “**Фи таърифил илм**” (“Илмлар таърифиди”), “**Анмузаджул фунун**” (“Санъатлар намуналари”), “**Фи аксил мустафа**” (“Акс эттириш ҳақида”) каби қатор рисолалари ҳам бизгача етиб келган, улар ЎЗР ФА Беруний номли Шарқшунослик институтининг кўлёзмалар фондида сақланади.

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондида **20** дан ортиқ асари сақланаётган **Муҳаммад Шариф Бухорийнинг** (вафоти – 1697 йил) ижоди ҳам диққатга сазовордир. Ал-Мавлавий лақаби билан машҳур бўлган олим XVII асрдаги Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ёрқин намояндаларидан биридир. У ўз ижодида ёлғиз фалсафага оид билимнигина эмас, балки тарих, шеърят, ҳуқуқ, тилшунослик каби соҳаларни ҳам қамраб олган. Унинг бизгача **20**дан ортиқ асари етиб келган ва улардан “**Ар-рисола ад-давриййа**” (“Даврийлик ҳақидаги рисола”) асари Бухорода ёзилган. Кўлёзмасининг бир нечта нусхалари мавжуд. Шулардан бири “**Рисолату истилзами давр мин тасалсул**” (“Даврийликнинг муттасилликка зарурий тобеълиги ҳақида”) рисоласидир.

Муҳаммад Шариф Бухорийнинг фалсафий асарлари сирасига Шарқда машҳур бўлган асарларга битилган ҳошиялар ҳам киради. Булардан бири “**Ҳошиятун ала шарҳил ақоид ал-адудиййа**” (“Адудиййа ақидалари шарҳига ҳошия”) асарига ёзилган ҳошиядир. Асл рисола муаллифи Адудиддин ал-Иджий номи билан танилган Адуд ал-миллат вад дин Абдулрахмон ибн Аҳмад ибн Абдулғаффор ас-Сиддикий ал-Мутаразий аш-Шибанкорийдир. Сунний мазҳабдаги диний ақидалар ҳақидаги бу рисола муаллиф ўлимидан икки ҳафта олдин ҳижрий 13 рамазон 756 (1355 йил, 21 сентябр) йилда ёзилган.

XIV–XV асрларда фанларнинг кўп соҳалари: тиббиёт, риёзиёт, хандаса, жуғрофия, фалакиёт, тарих, мантиқ, адабиёт, фалсафа,

ахлоқшунослик ва бошқа фанлар тараққий этди. Адабиёт ва адабиётшунослик юксалиб, шеърят, назм соҳасида ижод килувчи машхур шоирлар етишиб чикди. Йирик шоирлар Давлатшоҳ Самарқандий, Саккокий, Бисотий Самарқандий, Жавҳарий, Хожа Сугдий Самарқандий, Мирзабек, Восифий, Ниёзийлар Самарқандда, Исмоил Бухорий, Ҳофиз Хоразмий, Яқиний, Ҳилолий, Гадоий, Атоий, Сухайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Биноий, Сайфий Бухорий, Мулло кабилар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳарларида яшаб, ижод этиб, бир қанча шеърӣй ва насрий асарлар яратдилар.

XVI–XVIII асрларда **табиӣй-илмӣй фанлар** ўзларининг аввалги анъаналарини йўқота бошлади, уларнинг ривожи борган сари сусайиб борди. 1593 йилда **Амин Аҳмад Розийнинг** “Ҳафт иқлим” номли географик-биографик луғати, деярли шу йилларда **Мутрибийнинг** “Тазкират уш-шуаро”сига илова этилган дунё харитаси вужудга келди. Айрим тарихий маълумотларда айтилишича бу даврларда тиббиёт соҳасида қатор амалий ишлар, турли табиблар, кўз дўхтирлари, синган суякларни тузатувчилар фаол иш олиб борган (Султон Али деган табиб “Табобат бўйича қўлланма” ёзиб қолдирган), йирик шаҳарларда касалхоналар мавжуд бўлган.

Ҳулоса ўрнида айтиш лозимки, Ўзбекистон замини минг йиллар давомида жаҳон тамаддуни бешикларидан бири бўлиб келган.

Ўзбекистон ислом цивилизациясига улкан илмӣй ва фалсафӣй ҳисса қўшган давлат. Кўҳна қўлёзмалар ва китобларни варақлаганимизда, экспонатлар ва эпиграфикали меъморий ёдгорликларни кўздан кечирганимизда айни ҳақиқат акс этиб туради. Ушбу мерос хазиналари ҳамиша халқаро ҳамжамият ва айниқса, мусулмон дунёсининг илмӣй қизиқишларига сабаб бўлиб келган. Шу билан бирга, бу ноёб хазина академик тадқиқотлар ва халқаро алоқалар учун мавзулар беради.

Мундарижа

Ўзбекистон заминида камол топган улуғ алломаларнинг кашфиётлари – замонавий илм-фан тараққиёти пойдевори	3
Ўзбекистон замини – дунёвий илмларнинг қўшна бешиги	11
Шарқ Уйғониш даврининг буюк алломалари жаҳон илм-фан тараққиётига қўшна беназир ҳиссаси	29
Беназир алломаларимизнинг аниқ фанлар ривожига қўшган ҳиссалари	117

БУЮК АЖДОДЛАРДАН МЕРОС БЎЛГАН ИЛМ-МАЪРИФАТ
ДУРДОНАЛАРИ, МАЪНАВИЙ-МАДАНИЙ
МЕРОС НАМУНАЛАРИ ҲАҚИДА
(2-жилд)

Масъул муҳаррир:

Х.Мурадов

Муҳаррир:

Х.Шамишева

Техник муҳаррир:

А.Кан

Дизайнер саҳифаловчи:

А. Садуллаев

Нашрга 2023 йил 19 майда рухсат этилди. Бичими 60x84/1/16. Оффсет қоғози.
Times гарнитураси. Шартли босма табоқ 6,2. Адади 500 нусха. Буюртма №7.

“Аqua Trio” нашриётида нашр қилинди.

Ўзбекистон, Тошкент ш., Бунёдкор шох кўчаси, Бешқорғон савдо мажмуаси.